

The common architectural language of the Kaboud Mosque of Tabriz and Sheikh Lutfullah of Isfahan (emphasis on the ideas of Titus Burkhardt and Oleg Grabar)

Hossein Esmacili Sangari *

Cultural Heritage and Tourism Research Institute, Tehran, Iran.

Raheleh Parvin

Department of Architecture, Tabriz branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

Received: 2023/01/02

Accepted: 2024/10/02

Abstract

The architecture of Iranian mosques reflects the continuity of thought throughout historical periods, representing both unity and distinction, while also serving as evidence of the struggle to preserve and enhance cultural and religious identity. From the perspective of scholars, the architectural function of mosques is integrated with elements and components that display unity, even though mosques may exhibit contradictions from a physical standpoint. The Kaboud Mosque in Tabriz and Sheikh Lutfullah Mosque in Isfahan, as masterpieces of religious architecture, share a common foundational idea despite their apparent differences.

Thus, the present research assumes religious thought as a common language in religious architecture and aims to answer the main question: "To what extent does the representation of thought in the common language of the Kaboud Mosque in Tabriz and Sheikh Lutfullah Mosque in Isfahan reflect the views of scholars?" Acknowledging the conflicting theoretical foundations of thinkers such as Titus Burkhardt and Oleg Grabar in mosque architecture, this study investigates the architecture of the Kaboud Mosque and Sheikh Lutfullah Mosque in the formation of a common architectural language.

The research employs a qualitative approach through analytical-descriptive methods, focusing on the validity of themes from scholarly articles emphasizing the ideas of Titus Burkhardt and Oleg Grabar from 2006 to 2023. Using a meta-synthesis approach, 9 out of 53 articles were selected based on the CASP methodology, along with interviews with 10 experts, professors, and informants in the field of religious architectural thought. A total of 231 references were identified using MAXQDA software, categorized under 17 organizing themes and 2 overarching themes related to the common language of thought in religious architecture.

The results indicate that the architecture of mosques across periods is influenced by profound ideas that manifest in their form and structure. Thus, the common language of architecture in mosques is shaped by shared religious thought underlying fundamental architectural factors, despite apparent contradictions, reflecting the transition from the material to the spiritual realm in the intersection of construction and reading.

Keywords:

Common language

Religious architecture

Thought

Kaboud Mosque of Tabriz

Sheikh Lutfullah Mosque of Isfahan

© 2024 by the authors. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license .

(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Citation: Esmacili Sangari H, Parvin R. (2024). The common architectural language of the Kaboud Mosque of Tabriz and Sheikh Lutfullah of Isfahan (emphasis on the ideas of Titus Burkhardt and Oleg Grabar). *Journal of Researches in Islamic Architecture*, 12 (3): 98-117.

 [10.61186/jria.12.3.6](https://doi.org/10.61186/jria.12.3.6)

* **Corresponding Author:** hossein.esmacilisangarii@gmail.com

باز خوانش زبان مشترک معماری مسجد کبود تبریز و شیخ لطف‌الله اصفهان با تأکید بر اندیشه‌های تیتوس بورکهارت و الگ گرابار (رویکرد فراترکیبی)

حسین اسمعیلی سنگری *

استادیار، گروه بنا، پژوهشکده ابنیه و بافت، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

راحله پروین

دانشجوی دکتری، گروه معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۱۰/۱۲ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۳/۰۷/۱۱

چکیده

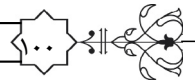
معماری مساجد ایرانی از تداوم اندیشه طی ادوار تاریخی، علاوه بر اینکه نمایانگر وحدت و تمایز می‌باشد؛ گواهی از تقلا در راستای صیانت و ارتقای هویت فرهنگی و مذهبی است. از دیدگاه اندیشمندان نیز عملکرد معماری در مساجد با عناصر و اجزا به گونه‌ای ادغام گشته‌اند که وحدت را به نمایش می‌گذارند و این در حالیست که مساجد یحتمل از نگرش کالبدی دارای تناقضاتی می‌باشند. مسجد کبود تبریز و شیخ لطف‌الله اصفهان به عنوان شاهکار معماری مذهبی علی‌رغم تفاوت‌های ظاهری دارای ایده زیربنایی مشترک می‌باشند. از این‌رو پژوهش حاضر با مفروض انگاشتن تفکر دینی به مثابه زبان مشترک معماری مذهبی و با هدف پاسخ به پرسش اصلی «تمثال اندیشه در زبان مشترک معماری مساجد کبود تبریز و شیخ لطف‌الله اصفهان از دیدگاه اندیشمندان به چه میزان است؟» و با علم بر تضاد مبانی فکری اندیشمندانی همچون الگ گرابار و تیتوس بورکهارت در معماری مساجد، به تفحص در معماری مساجد کبود تبریز و شیخ لطف‌الله اصفهان در شکل‌گیری زبان مشترک پرداخته است. روش پژوهش به گونه پژوهش‌های کیفی و به صورت تحلیلی-توصیفی با روایی مضامین مقالات علمی با تأکید بر اندیشه‌های تیتوس بورکهارت و الگ گرابار طی سالیان ۱۴۰۲-۱۳۸۵ و استنتاج استقرایی مبتنی به روش فراترکیب، تعداد ۹ از ۵۳ مقاله با بهره‌گیری از متدولوژی کسپ (CASP)، همچنین مصاحبه با ۱۰ نفر از کارشناسان، استادان، و مطلعین در مقوله اندیشه معماری مذهبی انتخاب و فیلتر شد. تعداد ۲۳۱ کد به وسیله نرم‌افزار مکس-کیو-دی-ای (MAXQDA) ارجاعی شناسایی شد که ذیل ۱۷ مضمون سازمان‌دهنده و ۲ مضمون فراگیر زبان مشترک اندیشه در زمره معماری مذهبی بوده‌اند. نتایج حاکی از آن است که معماری مساجد در ادوار، متأثر از اندیشه‌ای والایی است که در کالبد و فرم تجلی یافته و ماندگار می‌شود. بدین لحاظ زبان مشترک معماری در مساجد با احصای مضامین موردپژوهی به سبب حضور اندیشه دینی مشترک در پس عوامل بنیادین معماری علی‌رغم تناقضات ظاهری، متأثر از انفضال و گذر از عالم مادی و انتقال به عالم معنوی در تلاقی مقام ساختن و مقام خواندن در صورت تجلی می‌کند.

واژگان کلیدی: زبان مشترک، معماری مذهبی، اندیشه، مسجد کبود تبریز، مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان

ارجاع به مقاله: اسمعیلی سنگری، حسین، پروین، راحله. (۱۴۰۳). باز خوانش زبان مشترک معماری مسجد کبود تبریز و شیخ لطف‌الله اصفهان با تأکید بر اندیشه‌های تیتوس بورکهارت و الگ گرابار (رویکرد فراترکیبی)، پژوهش‌های معماری اسلامی، ۱۲ (۳): ۹۸-۱۱۷.

doi 10.61186/jria.12.3.6

* نویسنده مسئول: hossein.esmaeilisangarii@gmail.com

۱. مقدمه

تغییرات بنیادین سده بیستم در حوزه معماری و هنر، اطلاعاتی را در پی کاوش‌های باستان‌شناسی عرضه کرد که توجه را به پیوند معماری با اسلام جلب نمود و راهگشای مسیرهایی برای پدیدارشناسان و احیاگران دینی از جمله تیتوس بورکهارت بود. در مقابل، تاریخ باورانی مانند الگ گرابار که منکر عقاید جریان ارزش‌های سنت‌گرایان در بستر هنر اسلامی بودند، دید تاریخی به معماری مذهبی بر پایه اسناد و مدارک تاریخی داشتند. لذا با عنایت به این مهم که بنیان فکری سنت‌گرایان بر پایه مفاهیم معنوی دین اسلام با رویکرد معناگرایانه است، تفاوت این دو رویکرد در تقابل با یکدیگر، در بکار بردن شیوه‌های مختلف در معرفت‌شناختی است. این در حالیست که رسالت معماری مذهبی با کمک تکنیک‌های معماری، هدف اصلی خود را که همان قرار دادن انسان در محضر پروردگار است، از طریق تقدس بخشیدن به فضایی که می‌سازد و بدان نظم می‌دهد به ثمر رساند (شیرخانی و دیگران ۲۰۲۳). بنابراین آنچه در این پژوهش مورد توجه قرار می‌گیرد، وجوه مشترک این آرا در کامل‌ترین نمونه معماری مذهبی یعنی مسجد خواهد بود. با اینکه تا کنون پژوهشگران و مورخان معماری زیادی به بررسی مساجد از دیدگاه‌های سنت‌گرایانه و تاریخ‌باورانه پرداخته‌اند، اما آنچه مورد هدف است شناخت زبان مشترک معماری مذهبی از دیدگاه سنت‌گرایان و تاریخ باورانی همچون تیتوس بورکهارت^۱ و الگ گرابار^۲ است.

بنابراین به منظور تنویر کامل زبان مشترک معماری در برهه‌ای از ادوار گذشته، بایستی نمود معماری آن دوره مورد مطالعه قرار گیرد. معماری کمال‌یافته در هر دوره، متأثر از اندیشه‌های برتری است که سخن زمانه خود را چهره‌ای مادی و ماندگار بخشیده است (پورمند ۱۳۸۶). اندیشه‌ای که در ماهیت وجودی انسان، شیوه اداره او از معماری را در ادوار تاریخی تشریح می‌کند، از لحاظ زیربنای ایده آفرینش معماری حائز اهمیت می‌باشد. آفرینش اثر معماری مکاشفه‌ای استحسانی مبتنی بر حمل اندیشه و مفهوم خاص است. معماری، همواره نمود بیرونی و مادی شده اندیشه‌های مختلف به شکل فضا و مکان انسان‌ساخت از راه کنش و آفرینش معمارانه بوده است (پورمند و دیگران ۲۰۰۹). حال مسجد به عنوان شاخصه اصلی معماری و هنر مذهبی در ادوار تاریخی همواره مورد توجه بوده است. به نظر می‌رسد قرابت و زبان مشترک خاصی بین معماری مساجد فارغ از تفاوت‌های کالبدی آنها وجود دارد.

چنانکه اندیشه نقش مهمی را در به وجود آوردن زبان مشترک در معماری مساجد ایفا می‌کند، بر آنیم که به کاوش

در زبان مشترک اندیشه معماری مسجد کبود تبریز و شیخ لطف‌الله اصفهان که دارای نگرش‌های مشابه در پس ایجاد معماری با وجود شرایط اجتماعی- فرهنگی و حکومتی دوره خود بپردازیم. همانگونه که مسجد کبود تبریز برگرفته از مسجد شاه ولی تفت و کاربست آن در مسجد شیخ لطف‌الله نیز مشهود است، در ارتباط با تفکر تصوف شیعی شکل گرفته و فضای مسجد به سبب تعلق به یک مجموعه خانقاهی یا تفکر صوفیانه فاقد میانسرا بوده و حالتی خصوصی داشته و مسجد جامع به شمار نمی‌آمد (پیرنیا ۱۳۸۳). در سال‌های بعد از ساخت مسجد کبود برخی عناصر فرمی در تداوم بناهای گنبدخانه‌ای دیگر نظیر مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان نمایان می‌باشد (دهقانی تفتی و دیگران ۱۴۰۰). بدین‌سان تشابهاتی از قبیل فرم مادی و تفکر زیربنایی همسانی با مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان که از نمونه‌های ارزشمند معماری مذهبی قرن نهم و یازدهم ق. ه. از جمله اندیشه برنام ایجاد مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان که منعکس بر معماری می‌باشد؛ عدم احداث مناره‌ای بر فراز آن در راستای ایجاد عبادتگاهی برای درباریان و خانواده شاه بوده تا مردم عادی همانند مسجد کبود تبریز وارد مسجد نشوند (سلیمی و دیگران ۲۰۲۰).

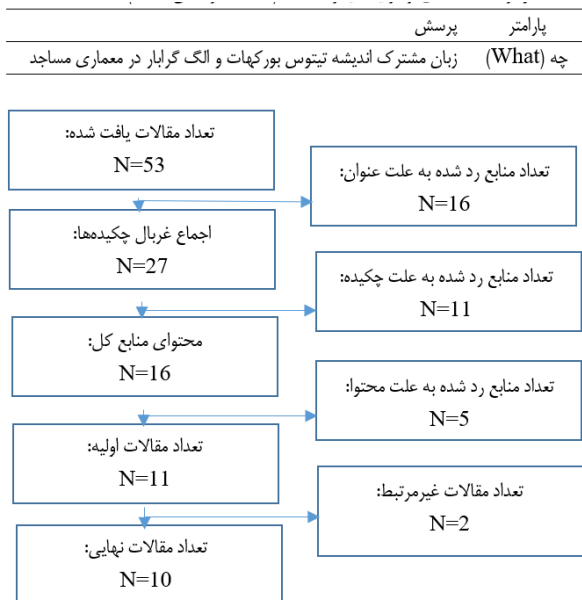
اهمیت این پژوهش بیشتر بدان است که تا کنون پژوهشی جامع و منسجم در خصوص نقش اندیشه در زبان مشترک معماری این مساجد صورت نگرفته است. بنابراین پژوهش حاضر در جهت پاسخ به سوال «تمثال اندیشه در ایجاد زبان مشترک معماری در مساجد کبود تبریز و شیخ لطف‌الله اصفهان در دیدگاه تیتوس بورکهارت و الگ گرابار به چه میزان است؟» می‌باشد. در وهله اول مشخص می‌گردد که منظور از معماری در مقام ساختن است یا در مقام خواندن و زمانی که جایگاه نظریه معماری مطرح می‌شود باید مشخص شود که مفهوم ساختن مد نظر است یا شناخت معماری، در واقع هر دو به هم مربوطند و در پس پرده هر کدام اندیشه‌ای نهفته است، اما تفاوت‌هایی در نوع اندیشه آن‌ها وجود دارد. در مورد اول، مفهوم نظریه در دیدگاه تجلی پیدا می‌کند و بستگی به علایق و سلیق و نوع نگرش انسان به خود و انسان‌های دیگر و محیط اطراف به صورت خودآگاهانه یا ناخودآگاهانه دارد که جهان پیرامون دستخوش تغییراتی با این اندیشه می‌باشد. در حالت دوم، اندیشه مبتنی بر شناخت، معماری که از تجسم معماران به فلسفه معینی با اصول و قواعد خاصی سرچشمه می‌گیرد.

۲. روش‌شناسی پژوهش

راهبرد پژوهش حاضر، کیفی از نوع تحلیل مضامین و استقرایی می‌باشد. در تحقیقات کیفی تحلیل داده‌ها به صورت

مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان در قالب نرم‌افزار مکس کیو دی ای ارائه شده است.

تصویر ۱. خلاصه‌ای از فرآیند فیلتر مقالات (مأخذ: نگارندگان ۱۴۰۳)

کدگذاری اولیه با استفاده از فهرست‌بندی واژگان مفهومی زبان مشترک صورت پذیرفت و در جهت دسته‌بندی محوری داده‌ها و استخراج مفاهیم از متون و مصاحبات در راستای ارتباط با یکدیگر نیز از نرم‌افزار MAXQDA2020 استفاده شد. لازم به ذکر است که در پژوهش حاضر مجموعاً ۵۴۲ کد از اصوات مصاحبه‌شوندگان و مفاهیم متنی مقالات در نرم‌افزار مکس کیو دی ای ارجاعی شناسایی شد. سپس با در نظر داشتن میزان فراوانی ۲۳۱ کد مستخرج ذیل ۱۷ مضمون سازمان‌دهنده و ۲ مضمون فراگیر زبان مشترک اندیشه در زمره مهمترین کدهای معماری مذهبی مورد بررسی قرار گرفت.

لذا به منظور پردازش داده‌ها در ساحت زبان مشترک اندیشه معماری مساجد از تحلیل مضمون و برای نشان دادن نوع و کیفیت همبستگی با مساجد کبود تبریز و شیخ لطف‌الله اصفهان از رویکرد شبکه مضمون بهره گرفته شده است (تصویر ۲). اندیشه ساخت مساجد، مضمون فراگیری که هسته و کانون شبکه‌ای مضمونی دربرگیرنده دو مضمون سازمان‌دهنده (محتوا و صورت) است.

روشمند و تبیین روش‌های تحلیل با ثبت نظام‌مند و استفاده از ابزارهای کارآمد صورت می‌پذیرد. روشی برای تحلیل الگوها، شناخت و گزارش موجود در داده‌های کیفی (عابدی جعفری و دیگران ۱۳۹۰) و نیز ابزاری برای تحلیل داده‌های متنی، صوتی، و تصویری است؛ بدین‌گونه که داده‌های پراکنده به داده‌های غنی و تفصیلی مبدل می‌گردند (براون^۲ و کلارک^۳ ۲۰۰۶). از این رو، با بهره‌گیری از ۵۳ عدد مقاله و مصاحبات ۱۰ نفر از کارشناسان، اساتید و صاحب‌نظران مطلع به پردازش اطلاعات طی ۶ گام به صورت ذیل پرداخته شد:

گام نخست: تنظیم سوال پژوهش، سوال در متد فراترکیب چه چیزی است. در پژوهش حاضر، اندیشه در معماری مساجد مورد پرسش قرار گرفته است.

گام دوم: بررسی متون مقالات و اصوات مصاحبه‌شوندگان به صورت نظام‌مند؛ در این مرحله پژوهشگر بایستی به صورت روشمند به گزینش کلمات کلیدی مرتبط در مقالات انتشار یافته در نشریه‌های متعدد بپردازد و بر واژه‌های جدید تمرکز کند.

گام سوم: در راستای انتخاب مقالات مرتبط، پژوهشگر با بازبینی مقالات منتخب، با بهره‌گیری از متد کسپ^۵ اسناد را فیلتر نموده و ارزیابی می‌نماید (تصویر ۱). لذا با اهداف منطق بر پژوهش، جمع‌آوری داده‌ها و بیان روشن یافته‌ها و انعکاس‌پذیری، پس از فیلتر با ابزار کسپ به تعداد نهایی مقاله‌ها ۹ عدد با بیان روشن از عقاید، باور و اندیشه‌های تیتوس بورکهارت و الگ گرابار و همچنین در جهت بسط با مساجد کبود تبریز و مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان مصاحبات شفاهی از مطلعین انتخاب شد.

گام چهارم: استخراج منابع؛ در این مرحله نیاز به گزینش کد از متون منتخب با بهره‌گیری از پرسش‌هایی از تحقیق است لذا سوالات فرعی پژوهش نیز در این امر تأثیرگذارند.

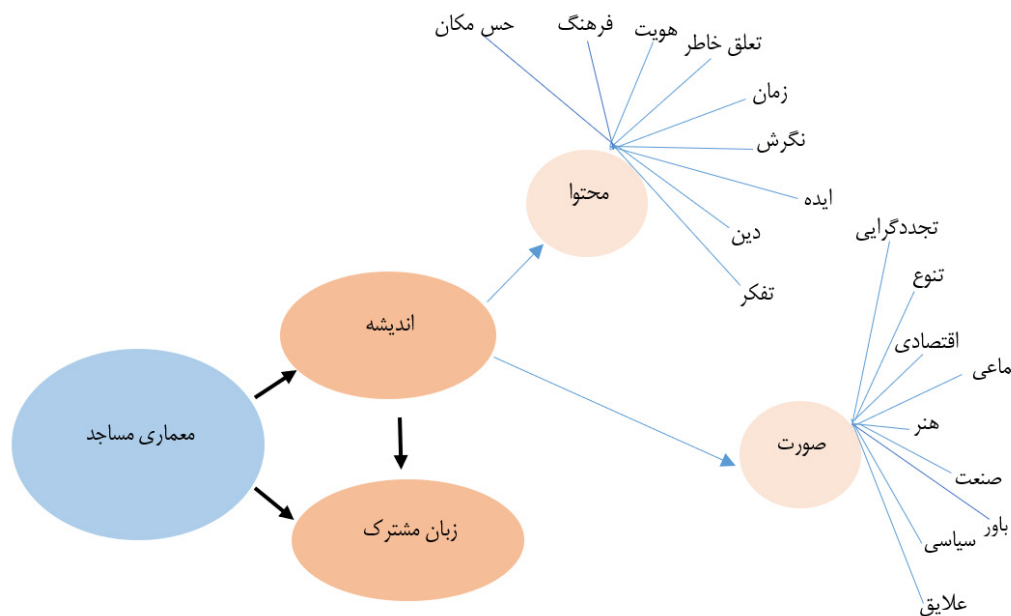
• اندیشه مذهبی در دیدگاه اندیشمندان در چه جایگاهی قرار دارد؟

• چارچوب تفکر اجزای مساجد در نظریه ساخت معماری مذهبی چگونه است؟

گام پنجم: تجزیه و ترکیب یافته‌ها: تمامی عوامل مستخرج به مثابه کد، و با در نظرگیری مفاهیم آن دسته‌بندی بر مبنای میزان تشابه کدها دسته‌بندی می‌شود.

گام ششم: کنترل کیفیت: نتایج به یک کاردان در حیطه بررسی شاخص کاپا^۶ سپرده شده و ضرایب بالای ۰۰۶ مورد پذیرش قرار می‌گیرد. در پژوهش حاضر ضریب ۰۰۶۵۲ مقبولیت حاصل نمود.

گام هفتم: ارائه یافته‌ها: در نهایت نتایج حاصل از فراترکیب از عوامل کلیدی زبان مشترک اندیشه معماری مسجد کبود و

تصویر ۲. خلاصه‌ای از فرآیند فیلتر مقالات (مأخذ: نگارندگان ۱۴۰۳)

حاضر در تقلا برای بازخوانی زبان مشترک اندیشه برپایی، این مساجد ارزشمند از دیدگاه تاریخ باوری (الگ گرابار) با بررسی معنای عناصر معماری در سنت‌گرایی (تیتوس بورکهارت) مورد واکاوی قرار می‌دهد.

از آن حیث که پژوهش به دنبال کشف مضامین مرتبط از اندیشه‌های تیتوس بورکهارت و الگ گرابار و بسط آن به اندیشه ساخت مساجد کبود تبریز و شیخ لطف‌الله اصفهان است به لحاظ ماهیت در ذیل پژوهش‌های اکتشافی قرار دارد. تصاویری از مشاهدات میدانی مساجد کبود تبریز و شیخ لطف‌الله اصفهان و همچنین مقالات نگاشته شده از اندیشه‌های معنوی-مذهبی از دیدگاه‌های تیتوس بورکهارت و الگ گرابار در قلمرو زمانی ۱۳۷۳-۱۴۰۱ با استفاده از تکنیک تلخیص و تحلیل محتوای متون ابتدا مطالب شناسایی و استخراج گردید (جدول ۱).

در سیر مراحل فراترکیبی، الزام بر بازنگری دقیق و عمیقی از سوی پژوهشگر نسبت به سند مورد پژوهش و ترکیب پژوهش‌ها بیشین‌گرای پذیر است. بدین سان تکنیک فرا ترکیب به بازنمایی شاخص‌تر نسبت به مطالعات پیشین کمک شایانی می‌نماید. در این مقوله سندلوسکی و بارسو الگویی شش‌گانه را بدین منظور ارائه می‌دهند (ساندلوفسکی ۲۰۰۷).

۳. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهشگران و مورخان معماری زیادی، مسجد کبود تبریز و مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان را به صورت جداگانه مورد بررسی قرار داده‌اند و با کاربری روش‌های متعدد، سعی در روشن ساختن بخشی از نادانسته‌هایی در ارتباط با معماری و سبک این بناهای برجسته تاریخی به نقش آنان در معماری ایران پرداخته‌اند. اما تاکنون پژوهشی منسجم از لحاظ زیربنای تفکر مشترک در پس ایجاد معماری این دو مسجد مورد تفحص قرار نگرفته است. از این رو پژوهش

جدول ۱. جدول زمانی مقالات نگاشته شده در باب اندیشه از دیدگاه تیتوس بورکهارت و الگ گرابار (مأخذ نگارندگان ۱۴۰۲)

ردیف	سال انتشار	عنوان مقاله	نشریه
۱	۱۳۷۳	مسجد، نمونه هنر دینی در اسلام	فصلنامه هنر
۲	۱۳۸۷	بن‌مایه‌های هنر اسلامی در اندیشه تیتوس بورکهارت	فصلنامه صفا
۳	۱۳۹۶	رمزپردازی در هنر مقدس معماری اسلامی از دیدگاه سنت‌گرایی با تکیه بر نظریات تیتوس بورکهارت	فصلنامه اندیشه معماری

ردیف	سال انتشار	عنوان مقاله	نشریه
۴	۱۳۹۹	مطالعه تطبیقی آرای تیتوس بورکهارت و الگ گرابار در باب معماری اسلامی	جاویدان خرد
۵	۱۴۰۰	مبنای معرفتشناختی تیتوس بورکهارت درباره هنر اسلامی و نقد نگرش الگ گرابار	فصلنامه عصر آدینه
۶	۱۴۰۰	مطالعه تطبیقی سنتگرایی و تاریخیگری در تبیین معماری مسجد با تمرکز بر آرای تیتوس بورکهارت و الگ گرابار	فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی
۷	۱۴۰۱	دیدگاه تیتوس بورکهارت درباره معماری و هنر اسلامی	جستارنامه فرهنگ و هنر اسلامی

در مقالات بررسی شده به منظور ریشه‌یابی اندیشه معماری، مطالعات وسیعی حتی به صورت میان‌رشته‌ای پذیرفته شده است که هر کدام بیانگر گسترش نقش اساسی اندیشه

معماری در علوم و هنرهای متعدد است بنابراین مقالات مرتبط اندیشه با معماری بررسی شد (جدول ۲).

جدول ۲. پیشینه پژوهش نقش اندیشه در معماری (مأخذ: نگارندگان ۱۴۰۲)

عنوان مقاله	مضمون مقاله	نویسندگان
چالش‌های کاربردی اندیشه سنت گرا و ضرورت بازاندیشی در معماری معاصر ایران	هویت‌جویی مسیر سنت گرایی را در بازاندیشی و مرزبندی‌های افراطی که مفاهیم سنت را از متن زندگی خارج ساخته است.	قدیم‌زاده ۱۴۰۱
تحلیل معماری ایرانی-اسلامی دوره معاصر مبتنی بر دیدگاه استادکاران معماری سنتی به منظور ارائه یک مدل کیفی (نمونه موردی حرم حضرت معصومه ^(س))	به بررسی اندیشه در شاخصه‌های الگوی ایرانی اسلامی معماری در دوره معاصر می‌پردازد.	سلیمانی صدر و دیگران ۱۴۰۱
سیر اندیشه‌های معماران دوره پهلوی، کاربردی تحلیل و محتوا	معماری دوره پهلوی با آنکه مسیر تکاملی طی نکرده ولی نمود کالبد اندیشه معماران دوران خود است.	سلطان‌زاده و دیگران ۱۳۹۹
مطالعه نقش فضای باز و الگوی پر و خالی خانه و مسجد در معماری سنتی و بازآفرینی آن در معماری سنتی	فضای زندگی ایرانی، با اندیشه و فرهنگ همسازی با طبیعت در اقلیم‌های مختلف کشور در قرون متمادی را بررسی می‌کند.	قوچانی و تاجی ۱۳۹۷
نمود اندیشه‌های اخلاقی-حقوقی در طرح معماری خانه‌های سنتی	به نمود اندیشه‌های اخلاقی-حقوقی در ساختار فضایی خانه‌های سنتی، برگرفته از قرآن می‌پردازد.	ولی زاده اوغانی ۱۳۹۷

با مطالعه مقالات و پژوهش‌هایی در ارتباط با زبان مشترک معماری مشخص می‌گردد که اگر زبان را مجموعه‌ای از نشانه‌های قراردادی برای انتقال پیام بدانیم، زبان معماری در راستای انتقال پیام مشترکی است که همان مضامین

می‌باشند و شامل بکارگیری آرایه‌ها و صنعت‌های یکسانی چون ایهام و تناقض هستند که در ساختار فضایی بکار رفته است (جدول ۳).

جدول ۳. پیشینه پژوهش زبان مشترک در معماری (مأخذ: نگارندگان ۱۴۰۲)

عنوان مقاله	مضمون مقاله	نویسندگان
تداوم اندیشه، زبان مشترک معماری مجموعه‌های مذهبی دارالسلطنه تبریز از قرن ۹-۷ هجری قمری	معماری ایرانی-اسلامی بر اساس تداوم اندیشه شکل گرفته که به صورت زبان مشترک و الگو در آثار مشهود است.	پورهادی و دیگران ۱۴۰۰
ارتباط حکمت و کانسپچوالی در شکل‌گیری معماری معاصر ایرانی	تبیین ارتباط بین مفاهیم حکمت در معماری سنتی و کانسپچوالیتی در معماری معاصر ایرانی را تعریف و تعیین نمود.	گلابچی و قلیپور ۱۴۰۰
جایگاه نشانه شناختی حکمت اشراق در وحدت کالبدی مساجد (نمونه موردی: مسجد امام اصفهان)	نشانه شناختی فضا و عناصر معماری مسجد امام اصفهان بیانگر نور به عنوان منشأ وحدت مفهومی در این اثر است.	شاهپسند ۱۴۰۰
پیوندهای معنایی معماری و موسیقی تأملی بر قدر مشترک معماری و موسیقی ایرانی	مولفه‌هایی برای شناخت قدر مشترک معنایی معماری و موسیقی ایرانی با این دستاورد معرفی می‌شود.	شریعت‌راد ۱۳۹۸

یا کتابی به طور مستقیم یا غیرمستقیم اندیشه ساخت این دو بنا که در دو دوره تاریخی متفاوت اجرا گردیده، مورد بررسی قرار نگرفته است. بنابراین پیشینه این پژوهش صرفاً شامل تحقیقات و بررسی‌های صورت گرفته از مسجد کبود تبریز و مسجد شیخ لطف‌الله است (جدول ۴).

برای مطالعه و شناخت مسجد کبود تبریز و شیخ لطف‌الله اصفهان، می‌توان اطلاعات متنوعی را از منابع مکتوب به دست آورد، منابعی که در هر یک از آنها به طریقی خاص، درباره شگفتی‌های هنری و معماری این دو اثر به طور جداگانه اظهار نظر شده است، در حالی که در هیچ رساله

جدول ۲. پیشینه پژوهش نقش اندیشه در معماری (مأخذ: نگارندگان ۱۴۰۲)

عنوان مقاله	مضمون مقاله	نویسندگان
بررسی کاشی‌کاری مسجد کبود تبریز و مسجد گوهرشاد مشهد	مقایسه تطبیقی در باب کاشیکاری این دو مسجد منجر به بازشناختن هویت فرهنگی آن‌ها می‌شود.	سادات حسینی ۱۴۰۱
مقایسه تطبیقی تزئینات معماری مسجد کبود ایروان با مسجد جامع کبود تبریز به مثابه راهبرد فرهنگی	علیرغم شباهت‌ها، که در مسجد کبود تبریز تزئینات ساده‌تر اجرا شده اند و همچنین دو بنای مذکور بر پایه‌ی سبک و سیاق مهندسی ایرانی (تیموریان) طراحی و ساخته شده‌اند.	رسولی‌پور و دیگران ۱۴۰۰
ریشه‌یابی الگوی معماری مسجد کبود تبریز	بنای کبود تبریز که در حس فضا، کارکرد، کارشیو، سازه، نما و تزئینات، ریشه کاملاً ایرانی دارد از جنبه الگوی ساخت، در تداوم گسترش بناهای گنبدخانه‌های ایرانی شکل می‌گیرد.	محسن دهقانی تفتی و دیگران ۱۴۰۰
تحلیلی بر نقش مذهب شیعه در شکل‌گیری نشانه‌های تزئینی دوره صفوی در اصفهان مطالعه موردی: مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد امام	با وجود تنوع در شکل گیاه‌ها و گل‌ها، رنگ‌ها نقوش گیاهی، خوشنویسی، تناسبات ریاضی و هندسی، آیات قرآنی در نهایت اصول اولیه ترسیم این تزئینات مشابه است.	عربانی‌نژاد و دیگران ۱۴۰۰
تحلیل مقایسه‌ای پیکره مسجد شیخ لطف‌الله در اصفهان با مسجد سلطان احمد در استانبول (زیر مبنای رویکرد کالبدمحور)	علی‌رغم رمز و راز و نقش و نگارهای کل ساختمان در بناهای اسلامی و تفاوت موجود بین هر دو مسجد باز هم با نمایشی از هماهنگی و تزئینات زیادی روبرو می‌شویم.	حاج وزیری و دیگران ۱۴۰۰

۴. مبانی نظری

۴-۱. مفهوم زبان و اندیشه در معماری

اندیشه از مهم‌ترین امتیازات انسان و در واقع، وسیله‌ای است که از آن برای رسیدن به مسئله‌ای جدید یا کشف مجهولات استفاده می‌شود. در فرهنگ فارسی معین اندیشه، تفکر، تأمل، بیم، و اضطراب معنی شده است (معین ۱۳۵۱). اندیشه در لغت به معانی تأمل، فکر، گمان، ترس، بیم، اندیشه کردن: فکر کردن، خیال کردن، احساس ترس و بیم کردن آمده است (دهخدا ۱۳۶۰). در کتاب شرح چهل حدیث آمده است: بدان که از برای تفکر، فضیلت بسیار است. تفکر مفتاح ابواب معارف و کلید خزائن کمالات و علوم است. و مقدمه لازمه حتمیه سلوک انسانیت است و در قرآن شریف و احادیث کریمه، تعظیم بلیغ و تمجید کامل از آن گردیده است (امام خمینی (ره) ۱۳۷۱).

مطابق نظریه‌ی «زبان، بنیاد جهان» ویتگنشتاین زبان به مثابه دانش و ابزار فاهمه است، نه فقط ابزار میانجی در تحقیقات فلسفی که رهیافت دوم زبان در فلسفه است. بنابراین، زبان را اندیشه می‌خواند و بخشی از حیات انسانی می‌داند. او زبان را شالوده فهم و اندیشه یاد کرده است

(پورحسن ۱۳۸۵). زبان به عنوان سرچشمه فهم نقش اصلی در اندیشه را ایفا می‌کند. در مبحث هستی‌شناسی، با توجه به حکمت متعالیه اندیشه در معماری به طور ناخودآگاه از جوهر و ماهیت تبعیت می‌کند. ملا صدرا در اسفار می‌گوید: «ماهیت من حیث هی لیست الا هی و انها لا موجوده و لا معدومه و...» به عبارتی ماهیت نسبتش با وجود و عدم یکسان است از یک طرف اقتضای عدم را ندارد پس عدم نیست و از سوی دیگر ذاتاً اقتضای وجود را ندارد. بنابراین امر عدمی محسوب نمی‌شود. به بیان دیگر با نظر به ذاتش از حرکت اندیشه در طول زمان می‌تواند نشأت بگیرد (ملا صدرا ۱۳۴۱). شناخت بنیادین معماری و بیان اندیشه آن که امروزه در معماری این سرزمین از تداوم باز مانده، این نوید را می‌دهد که با تدقیق در اندیشه و زبان، فرصت دوباره‌ای برای گره زدن اندیشه‌ها در کالبدی نو امکان‌پذیر شود (پورهادی و دیگران ۱۴۰۰). بنابراین اگر مفروض نوربرگ شولتز را بپذیریم که انسان در جستجوی قرار گرفتن برای یافتن پایگاه وجودی است که معماری می‌کند، آن هنگام معماری، در جهان تحقق یافته است و تجسد آن در تاریخ معماری است. بسته به اینکه چه چیزی را در ورای معماری بدانیم یا چه چیزی را مهم تر تلقی

نماییم، همان وجود یا جوهر خواهد بود.

۴-۲. معماری مساجد از دیدگاه الگ گرابار

الگ گرابار یکی از بزرگان و پژوهشگران برجسته هنر اسلامی است که در این زمینه دارای دیدگاه‌های منحصر به فرد و اساس‌های فکری خاصی می‌باشد. گرابار اعتقاد دارد که هنر اسلامی به دین اسلام مرتبط نیست و عبارت «اسلامی» در اصطلاح هنر اسلامی به ویژگی‌های خاص از اسلام در شکل‌دهی هنر اسلامی اشاره نمی‌کند، بلکه کلمه «هنر» با مفهوم «فرهنگ اسلامی» ارتباط دارد و نه با دین اسلام. به نظر وی، اسلام بیشتر با ادبیات، واژگان، و مفاهیم سازگار است تا با هنرهای تجسمی و تصویری (موسوی گیلانی ۱۴۰۰). همانگونه که در غالب موارد از واژه Muslim به جای Islam یا Islamic استفاده می‌کند. ظاهراً منظور وی در بیان هنر تلقی مسلمانان از اسلام است نه آنچه خود اسلام تجویز نموده است (طهوری ۱۳۸۶). وی معتقد است پیشروی مسلمانان به کشورهای همسایه و تسلط بر ایران و بخش‌هایی از حکومت بیزانس، بستری آماده از هنر و فرهنگ ساسانیان و رومیان را در اختیار داشتند؛ طبیعتاً در کنار دو امپراطوری مذکور دولت‌های محلی چون جمعیت سامی نژاد سوریه، منطقه فرات علیا و همچنین ارمنستان نیز در تشکیل هنر اسلامی نقش آفرینی کرده‌اند (گرابار و اتینگهاوزن ۲۰۲۲). توجه به تاریخ از جمله محورهای اندیشه گرابار در برخورد با معماری مسلمانان است و از آنجا که مبنای نظر وی مبادی اصول تاریخ باوری است، بنابراین همواره اثر هنری را در بافت تاریخی خود و در ارتباط با مکان شکل‌گیری آن در نظر می‌گیرد (قیومی بیدهندی ۱۳۸۳). از دیدگاه هگل نیز او تمامی مفاهیم مهم را از دید تاریخی می‌نگریست؛ و مطابق یک سیر تکاملی رو به جلو، فرآیندی همیشگی است و هیچگاه ساکن نیست (هگل^۸ ۱۹۷۷).

تاریخی گری گرابار مشتمل بر اسلوب روش‌شناختی در راستای تدوین شواهد، مدارک و مستندات تاریخی و در نهایت رده‌بندی آثار معماری اسلامی در قلمرو سبک شناختی، بهره می‌گیرد (ایمانی ۱۳۸۴). به منظور تفحص و تاویل مبادی تحقق آن، به ویژه مساجد، در پی اثر صورت آن بر مبنای جریان بهبود تاریخی در سایر مدنیت‌ها است (موسوی ۲۰۱۵). بنابراین وی شکل‌گیری مساجد را بر مبنای عناصر موثر تاریخی، فکری و ظاهری در بازتاب جوامع مسلمان به سنن هنرهای گذشته و تداوم تمرکز اجتماعی را پدیدآورده اشکال هنری می‌پندارد (گرابار ۱۳۷۹). چنانکه بسط مساجد را تنها در جهت رفع احتیاجات و برگزاری فرضیات دینی تلقی کرده و عناصر مساجد را همانند مناره، کارکرد نمادینی می‌داند

که مقدم بر کارکرد دینی، پیدایش محراب را نه برای نشان دادن جهت برگزاری نماز، بلکه به سبب تذکر حضور پیامبر بر مبنای استدلال‌های تاریخی، به علت عدم وجود محراب در بنای اولیه مساجد و احداث مساجد در جهت قبله، همچنین عدم رویت محراب از نقاط مختلف مسجد و ابعاد و تناسبات معرفی می‌کند. در ارتباط با هندسه و تزئینات اعتقاد دارد که در راستای پوشش فضاهای خالی به وجود آمده است (جلالی و دیگران ۱۴۰۰).

۴-۳. معماری مساجد از دیدگاه تیتوس بورکهارت

یکی از مهمترین جریان‌های دینی- فلسفی، با عنوان سنت‌گرایی در سده بیستم پایه‌گذاری شد. این نحله با رد مبنای مقدماتی مدرنیته معتقد هستند در دوران تجدد با ذهول مفهوم سنت، انسان دوره تاریکی را تجربه نمود (منصوری و تیموری ۱۳۹۴). اکثریت مستندات و مشی فکری سنت‌گرایان آثار عرفانی می‌باشد. بدینسان، مبحث عرفان از نظر ایشان جایگاه ویژه‌ای را داراست (پازوکی ۲۰۱۴). سنت‌گرایان برخلاف تاریخ‌گرایی همچون الگ گرابار، به دین جاوید و جاودان خرد که در معرفت با عنوان اندیشه قرار دارد، به مثابه حکمت جاویدان و کیفیت نهان در ادیان معرفی می‌کنند (نصری ۱۳۸۱). در این راستا، به اعتقاد تیتوس بورکهارت آثاری که مسلمانان به وجود آورده‌اند، بیانی از مولفه‌های معنوی و عرفانی سنت اسلامی به صورت آگاهانه و یا ناآگاهانه مشتمل بر عناصر معنوی و حکمی اسلام می‌باشد (پازوکی ۲۰۱۴). نقطه‌نظر تیتوس بورکهارت معطوف به ریشه‌های فرازمانی و فرامکانی هنر اسلامی معطوف بود. مولفه‌های محلی و منطقه‌ای در کنار خلاقیت‌های هنری مسلمانان، شکل‌دهنده اصول مشترکی است که به هنر اسلامی هویت، روح، و زبان مشترک می‌بخشد (بورکهارت ۱۳۷۲). بورکهارت در کتاب هنر اسلامی با استناد به این موضوع که هنر اسلامی بی هیچ ابهامی نمودار همان مفهومی است که از نامش بر می‌آید؛ اشاره می‌کند که با ارجاع به آثار شاخص معماری مساجد، به چستی اسلام می‌توان پی برد (بورکهارت ۱۹۸۷). از این رو، پندار وی بر مبنای نظم مکانی در راستای القای الوهیت اجزای مسجد است. بطوریکه محراب را عنصر شاخص نماد اسلام (بورکهارت ۱۳۶۵)، حیاط را فضایی برای به جای آوردن فرائض دینی که ریشه در تعالیم الهی دارد (برند ۱۹۹۲)، گنبد را به اقتضای فرم دایره‌ای شکلش بیانگر وحدت (بورکهارت ۱۳۷۰)، منبر و پله‌های آنرا نردبان جهان متصور می‌شود که حاذر مراحل دنیای مادی و معنوی است. چنانکه مناره را رهایی از کثرت و حرکت به سوی وحدت متصور می‌شود (بورکهارت ۱۳۶۵).

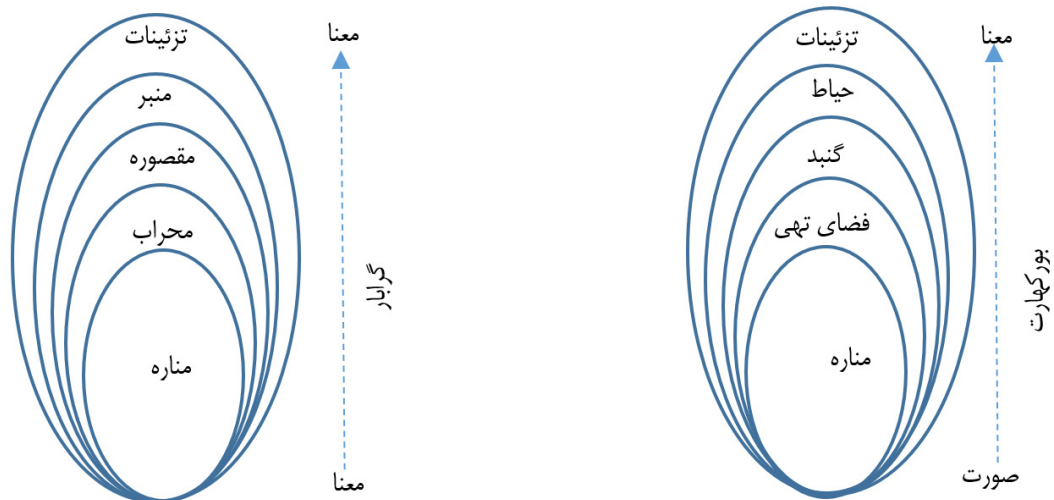
۴-۴. جمع‌بندی مواضع الگ گرابار و تیتوس

بورکهارت

در بررسی فضاهای معماری و ویژگی‌های کالبدی آن در معماری سنتی-مذهبی به مسائلی برخورد می‌کنیم که از عمق بینش اسلامی و فرهنگ ما برخاسته و در قالب‌های متفاوت نمود پیدا کرده است. در بررسی فضاهای معماری سنتی بایستی سه جنبه موقعیت مکانی، فضای کالبدی، و محتوای ارزشی بنا بررسی شود که ارتباط میان این سه عنصر ریشه اصلی معماری اسلامی را تشکیل می‌دهد (نجفی زیارانی ۱۳۷۸). در بررسی دوره‌های تاریخی مختلف معماری جهان به طور اعم و در معماری ایران به طور اخص تأثیر این اندیشه‌ها به راحتی قابل انکشاف است. از آنجا که سلسله‌مراتب در معماری دو وجه دارد، یک وجه صورت (موجود) و دیگری معنا (وجود)، وجه وجود مربوط به تبدیل یک فرم به فرم دیگر و وجه آن مربوط به گذار از یک فضا به فضای دیگر است (طیسی و فاضل‌نسب ۱۳۹۱). با توجه به مطالعه منابع موجود، به نظر می‌رسد که در آراء تیتوس

بورکهارت و الگ گرابار در باب معماری اسلامی، از عناصر مشابهی استفاده شده است. این عناصر شامل تأکید بر اهمیت سنت و تاریخ، ارتباط معماری با محیط طبیعی و جغرافیایی، نور و سایه، عناصر هنری و زیبایی‌شناسی، فضاهای باز و داخلی، و تعامل بین فضاهای داخلی و خارجی در معماری اسلامی است. با این حال، تفاوت‌هایی نیز در آرای این دو معمار وجود دارد که می‌تواند باعث تمایز آن‌ها در باب معماری اسلامی شود.

سلسله‌مراتب در معماری، نمودی از تلاش انسان برای مفهوم گذار و جنبه تدریجی ادراک است، این اصل از اصول بنیادی در معماری است و با سلسله‌مراتب وجودی که بالاتر از مرتبه مادی است منطبق و هماهنگ می‌باشد (نصر ۱۳۷۵). به عقیده گرابار توسعه عناصر مسجد و ساختمان مسجد بر اساس پنج ویژگی آن صورت گرفته است که در صدر اسلام پدیدار شده‌اند. اما دیدگاه بورکهارت تبیین عناصر از همسویی و کمال نسبت به یکدیگر در جهت بیان مفاهیم روحانی و متعالی است (تصویر ۳).

تصویر ۳. بررسی اندیشه ایجاد عناصر مسجد از دیدگاه بورکهارت و گرابار (مأخذ: نگارندگان ۱۴۰۳)

بورکهارت: شکل‌گیری معماری اسلامی و عناصر آن را برگرفته از سنت‌های دین اسلام می‌داند.
 گرابار: تأکید بر اسلام به عنوان یکی از عوامل معماری اسلامی در کنار سایر عوامل
 • نگرش به فضاها و عناصر معماری:
 بورکهارت: تأکید بر اهمیت نور و سایه، عناصر هنری و زیبایی‌شناسی، فضاهای باز و داخلی در معماری اسلامی
 گرابار: تأکید بر تعامل بین فضاهای داخلی و خارجی در

لذا تفاوت اساسی آرای تیتوس بورکهارت و الگ گرابار در معماری مساجد عبارتند از:
 • نگرش به سنت و تاریخ:
 بورکهارت: تأکید بر اهمیت سنت و تاریخ در شکل‌گیری معماری اسلامی
 گرابار: استفاده از اسلام به عنوان مولفه‌ای فرهنگ‌ساز در کنار دیگر عوامل معماری
 • رویکرد به معماری اسلامی:

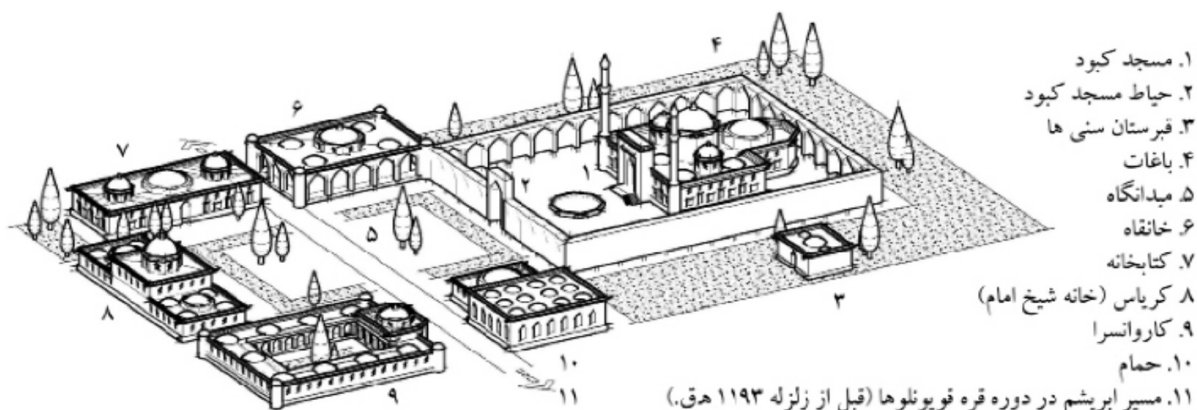
معماری اسلامی

به طور کلی، تفاوت اساسی آرای بورکهارت و گرابار در معماری مساجد در نگرش به سنت و تاریخ، رویکرد به معماری اسلامی، و نگرش به فضاها و عناصر معماری قابل مشاهده است.

۴-۵. معماری مسجد کبود تبریز

از جمله مجموعه‌های مهم و تاثیرگذار در تاریخ معماری ایران در قرن دهم هجری، است که در دوره‌ی ترکمانان قره قویونلو (۳۷۸ هـ ق) به دستور همسر جهانشاه، خاتون جان بیگم، با سرکاری و مدیریت عزالدین بن ملک ساخته شده است. در معماری این دوره، تزئینات، هندسه و تناسبات آن‌ها و اشکال تزئینات به کار رفته است. که شامل اسلیمی، هندسی و تلفیق این دو، مصالح مختلف و اسلوبی که براساس آن موتیف‌ها و اشکال اسلیمی و هندسی کنار هم دیگر قرار گرفته‌اند ترسیم شده است (انصاری و نژادابراهیمی ۱۳۸۹). مسجد کبود تبریز بنایی برون‌گرا و ناگذرا بوده و میدانهایی در جبهه مقابل خود داشته که دیگر عناصر مجموعه پیرامون این میدانه‌ها و در

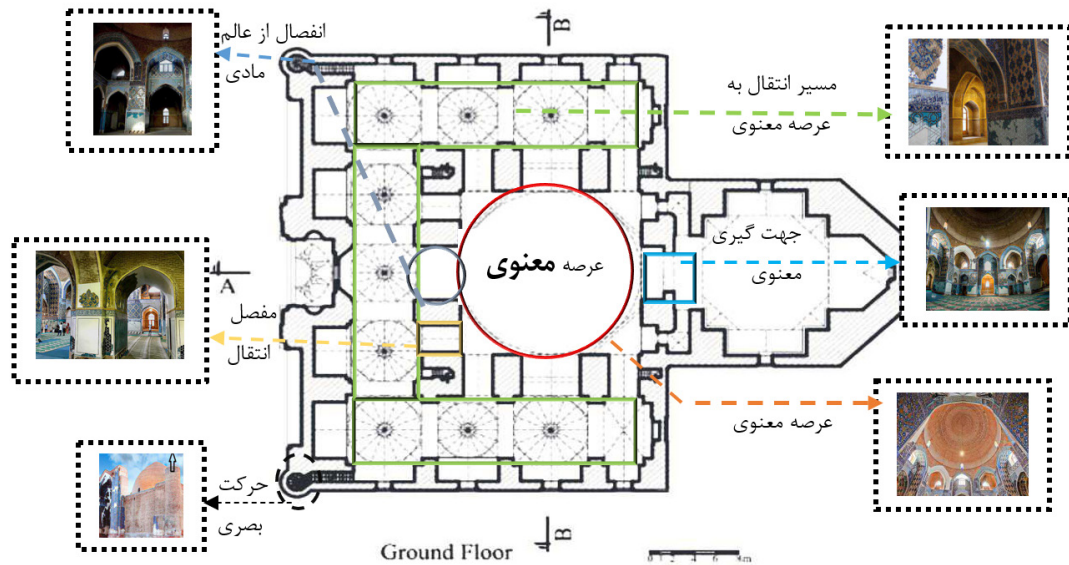
جبهه مقابل مسجد قرار داشتند (حق‌پرست و نژادابراهیمی ۱۳۹۳). به نوشته ابن کربلائی صالحه، خاتون (دختر جهانشاه) و بیگم خاتون (همسر جهانشاه) بانی آن بوده‌اند، اما کتیبه سردر مسجد نشان می‌دهد که بانی آن ابوالمظفر جهانشاه بوده است، از این رو به این بناها، «مظفریه» نیز می‌گفته‌اند (حافظ ابن کربلائی ۱۳۴۴). در وقف‌نامه مظفریه به مجموعه بناهایی از جمله مسجد، مقبره، زاویه، صحن، حوض‌خانه، غرفه‌های تابستانی و زمستانی، کتابخانه، مدرسه، خانقاه بر جانب شمالی میدان و دیگر فضاهای خدماتی اشاره شده است (وهابزاده ۱۳۸۵). «این مجموعه عبارت بود از مسجد و خانقاه و صحن و کتابخانه و جز آن که اکنون از آن همه، تنها ویرانه‌های مسجدی به نام مسجد کبود بازمانده است. {... چون} کتیبه سردر مسجد آن را از آن ابوالمظفر جهانشاه می‌شناساند و بدین انگیزه به این بناها، مظفریه نیز می‌گفته‌اند» (زکاء ۱۳۶۵). فرم معماری اصیل این مجموعه در برخی منابع تاریخی، مانند روضات الجنان و جنات الجنان و در سیاحت‌نامه‌های سیاحانی همچون کاتب چلبی، اولیاء چلبی، تاورنیه و... درج شده است (تصویر ۴).

تصویر ۴. تصویر فرضی و بازسازی شده مجموعه مظفریه در زمان قراقویونلو (مأخذ: کبیر صابر، مظاهریان، و پیروی ۱۳۹۳)

بنای کنونی مسجد دارای گنبدخانه‌ای است که گرداگرد آن را شبستان‌های فراوان گرفته‌اند. محراب نخستین مسجد ویران شده و آن را درگاه کرده‌اند. پیش از آن از دو سوی محراب رفت و آمد می‌کرده‌اند. پلان بنا ترکیبی از حجم مکعب مستطیل یا مکعب مربع با کشیدگی شمالی و جنوبی است که در مرکز آن گنبدی آجری افراشته است. مکعب اصلی فضای مسجد و مکعب کوچک محل مقبره جهانشاه است. که با استفاده از گنبد‌های کوچک، که حکم رواق برای گنبد اصلی

را دارد این مکعب خورد شده است (انصاری و نژادابراهیمی ۱۳۸۹). نگاه معمار مسلمان در برپایی این اثر معنوی بر پایه نظام اعتقادی و مذهبی هم معمار و هم مخاطب است. به صورتی که در پی نمود معرفت الهی از طریق افعال کشف حقایق هستی برای دستیابی به مبدأ هستی را هموار نماید (تصویر ۵).

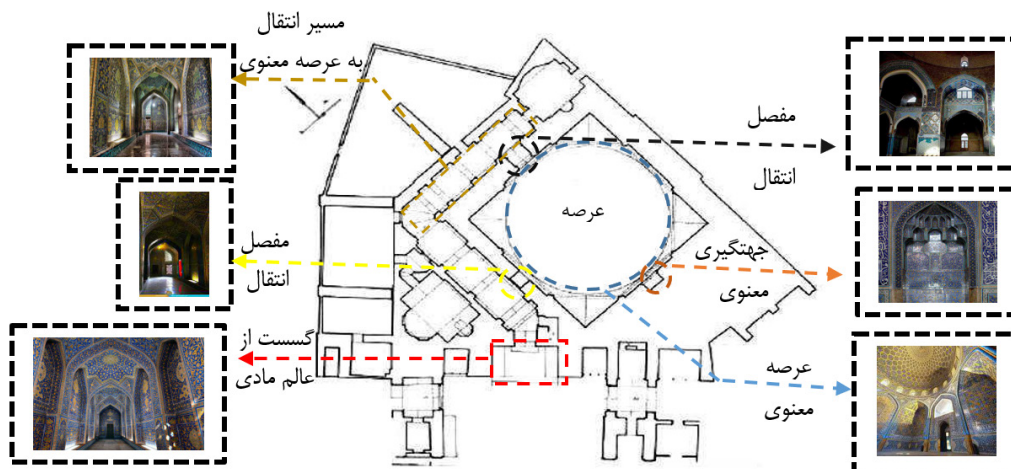

تصویر ۵. کروکی عناصر در صورت و محتوای بخش مسجد کبود تبریز، پلان همکف مسجد کبود تبریز (مأخذ: نگارندگان ۱۴۰۳)

۶-۴. معماری مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان

شیوه اصفهانی کمی پیش از روی کار آمدن صفویان از زمان قره قویونلوها آغاز شد و در طول دوره صفویان و حتی پس از آن ادامه پیدا کرد (پیرنیا ۱۳۸۳). رواج و گسترش اندیشه‌های شیعی در عصر صفوی و در چارچوب مکتب فلسفی اصفهان، سرآغاز نوآوری‌های بی شماری گشت که یکی از نمونه‌های آن مسجد شیخ لطف‌الله است (جکسون و لاکهارت ۱۳۹۰). در دوره صفوی، تعیین مکان ساختمان در محیط شهری و ارتباط آن با محیط پیرامون ویژگی تازه‌ای می‌یابد و افزایش بار بصری ساختمان‌ها به معنای تعامل بیشتر میان انسان به عنوان فاعل شناسا و ساختمان به عنوان

موجودیت قابل شناسایی می‌گردد. این نگرش را می‌توان گونه‌ای از گرایش انسان‌گرایانه معماری ایران به حساب آورد. مساجدی که در دوران طلایی قدرت معنوی، مالی و سیاسی شیعیان در این سرزمین شکل گرفته‌اند، واجد هویت معنوی ویژه‌ای بوده‌اند که نمونه‌ای از معماری متعالی به شمار می‌آیند (بمانیان و دیگران ۱۳۸۹). در معماری مساجد صفوی اصفهان همواره استفاده از عناصر و ساختار طبیعی، الگوها ذهنی و معنوی انسان هم راستای یکدیگر در تلاش برای نمایاندن عشق به معبود، تجلی ماورا در فضا و توجه به جنبه‌های روانی و معنوی آن به منظور تعریف شخصیت فضا و ارتقای کیفیت آن بوده است.

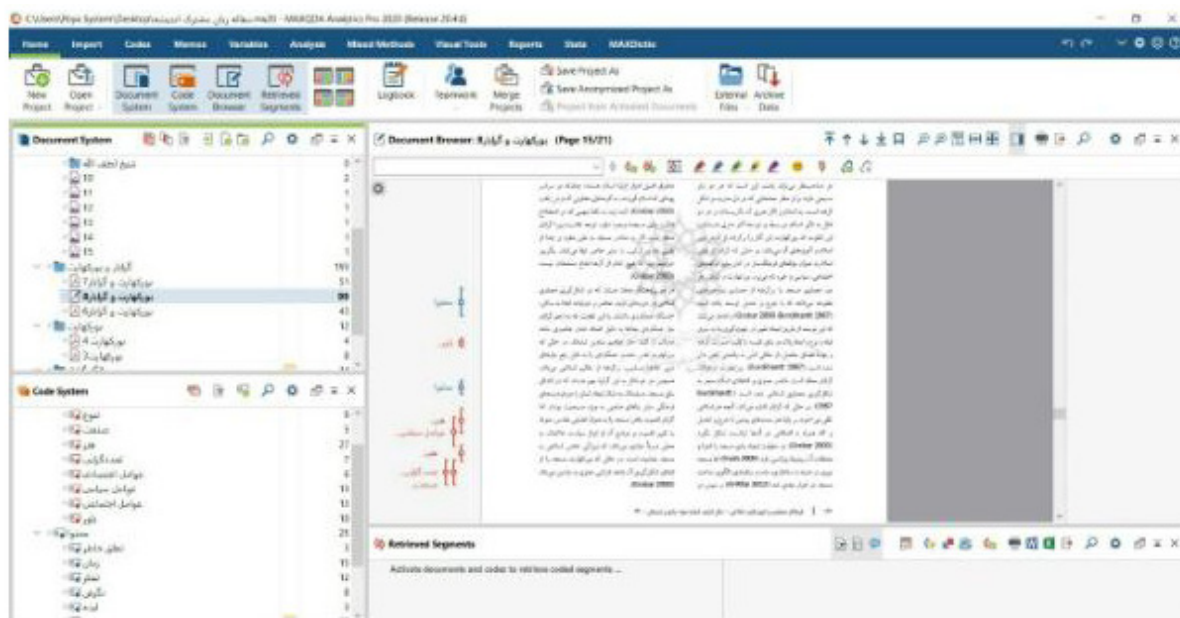
تصویر ۶. کروکی حرکت از صورت به محتوا مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان، پلان همکف (مأخذ: نگارندگان ۱۴۰۳)

نداشته باشد. بلکه کاملاً به سمت قبله از جایی وارد شود که محراب را در پیشانی و صدر شبستان و نقطه روبروی خویش ببیند» (رئیس‌زاده و مفید ۱۳۷۷).

۵. یافته‌های پژوهش

در فرآیند کدگذاری (تصویر ۷) آثار مورد بررسی به این مهم دست می‌یابیم که هر اثر دارای جهت‌گیری از سوی اندیشه حاکم بر اجتماع خود را داراست. این جهت‌گیری‌ها در نهایت بیانگر معماری دینی است. بخش عمده دغدغه معماران این آثار تلاش در جهت پیوند اندیشه اسلامی و تداوم آن در عناصر اصلی معماری بوده است.

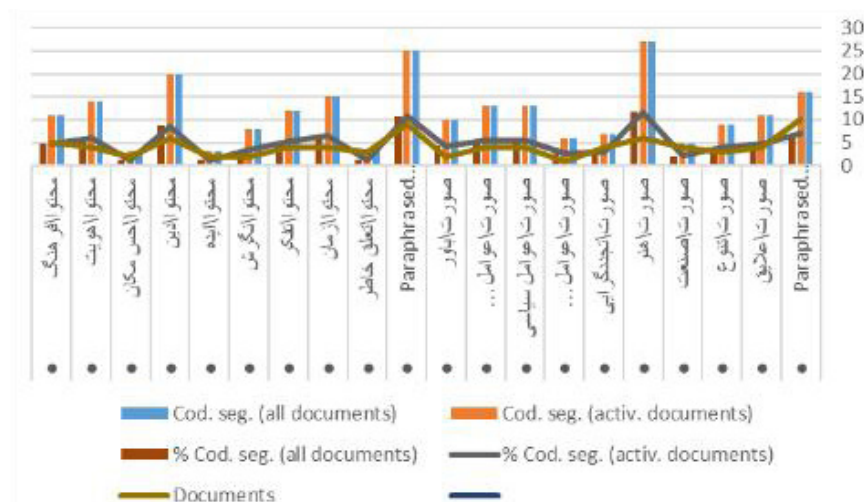
مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان (تصویر ۶)، با فضاهای تو در تو، از بی‌نظیرترین و زیباترین مساجد در ایران است و هنگام ورود به آن باید از دالان طولی گذشت تا به شبستان آن راه یافت این مسجد دارای تزئینات بسیار زیبا با رنگ‌های متنوع است و نقش و نگارهای فراوان آن همه جای آن را فراگرفته و سبب ایجاد بسط و گشودگی درون انسان می‌شود و بدین گونه انسان به فزاینده‌تر می‌رسد. همه عناصر درون مسجد نیز همین قبض و بسط و یگانگی با خدا را نشان می‌دهند معمار سعی داشته «مجموعه» به گونه‌ای چرخش داشته باشد که اضلاع آن یا حداقل شبستان و ترجیحا صحن آن، در امتداد قبله قرار گیرد، به نحوی که نمازگزار نیازی به یافتن قبله

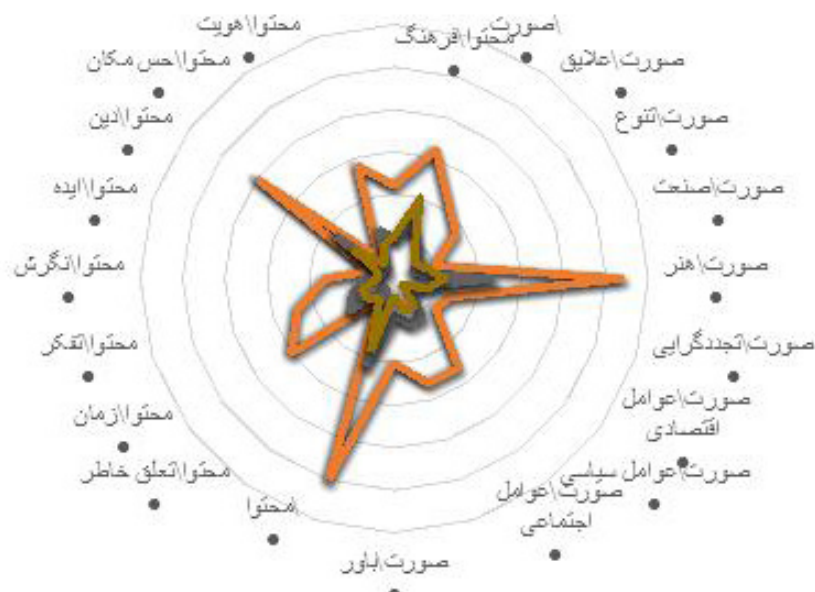
تصویر ۷. نمایی از مراحل کدگذاری در نرم‌افزار مکس کیودا (مأخذ: نگارندگان ۱۴۰۳)

مصاحبه‌های شفاهی در می‌یابیم که آرای تیتوس بورکهارت در معماری مذهبی بیشتر مورد قبول واقع می‌شود. با انگاشت کدهای اندیشه در آرای گرابار و بورکهارت (تصویر ۹) و تطابق آن با تصاویر میدانی مساجد کبود تبریز و شیخ لطف‌الله اصفهان، مطابق تصاویر شماره ۵ و ۶ پژوهش، اندیشه در زبان مشترک استقرار عناصر معماری این مساجد در بسط و توسعه عناصر معنوی تحت تأثیر مبانی اعتقادی اسلام انجام پذیرفته است. این در حالیست که میزان احصای صورت در مضامین فراگیر در قالب هنر بیشتر مشهود است. همانگونه که الگ گرابار حضور هنر را در میان عوامل اجتماعی و فرهنگی پررنگ می‌شمارد.

بررسی ۲۳۱ کد در دو مضمون فراگیر (صورت و محتوا) مطابق جدول ۳ در آرای تیتوس بورکهارت و الگ گرابار در باب معماری اسلامی، به بررسی نگرش و دیدگاه هر دو آن‌ها، در جهت شکل‌گیری مساجد، با تمرکز بر نظریات بورکهارت که شکل‌گیری معماری و عناصر آن را برگرفته از سنت‌های دین اسلام می‌داند؛ و گرابار از اسلام به عنوان مولفه‌ای فرهنگ‌ساز در کنار دیگر عوامل هنر مسلمانان مورد استفاده قرار می‌دهد. این در حالی است که اختلاف در نگرش بورکهارت (سنت‌گرایانه و معناکاوانه و فرا تاریخی) و گرابار (تاریخ باوری بر اساس آموزه‌های فلسفه تاریخ هگل) به سلسله‌مراتب معماری مسجد موجب شد که نوع نگاهشان به شکل‌گیری مساجد متفاوت باشد. در این راستا مطابق

تصویر ۸. میزان اشتراکات آرای تیتوس بورکهارت و الگ گرابار در ساحت معماری مذهبی (مأخذ: نگارندگان ۱۴۰۳)

تصویر ۹. تطابق معماری مسجد کبود تبریز و شیخ لطف‌الله اصفهان از منظر مضامین فراگیر مأخذ: نگارندگان ۱۴۰۳.

مشترک از دیدگاه تیتوس بورکهارت و الگ گرابار و تطبیق واژگان با تصاویر شماره ۵ و ۶ در مقابل ۲۵ کد از فراوانی کل در مضامین فراگیر محتوا، که حول مقوله محوری بودند، قرار گرفت. همچنین با تطبیق عناصر و اجزای مساجد مورد پژوهی با اندیشه‌های هر دو اندیشمند (جدول ۵) با مصاحبه‌ها و تصاویر مساجد کبود تبریز و شیخ لطف‌الله اصفهان علی‌رغم تضادهای ظاهری همانند ورودی فاخر مسجد کبود تبریز با دو نشانه مناره‌ای در گوشه با هشتی و دو رواق در کنار گنبدخانه، مقبره در مقابل و حضور باغ سرسبز در میانه شکل

مفروض پژوهش حاضر، در زمینه اندیشه‌ای اثرگذاری بسیاری در پژوهش بر وجود یک مقوله محوری اتفاق نظر داشتند که به نظر می‌رسد مقوله‌های دیگر حاصل پالایش کدهای مضامین سازمانی است. از این رو واژگانی که بیشترین نگرش مشترک پیرامون مضامین فراگیر قرار داشتند برگزیده شدند و مقوله‌ی محتوا در زمره «تذکر و توجه به عالم بالا» در هسته اصلی الگو مفروض گردید و اثر این مقوله در اغلب کدها مشهود است. لیکن با توجه به فراوانی ۲۷ کد در زیرگروه مضامین فراگیر صورت، هنر بیشترین اثر

اربانه می‌باشد. انتقال از عالم صورت و عروج به عالم محتوا در هر دو مسجد مشهود است. لیکن گزارشات نرم‌افزار مکس کیو دی ای در زبان مشترک این تطابق بیان‌گر حضور هنر اسلامی در این مساجد است.

گرفته است. در صورتیکه مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان در مجاورت میدان و با راهرویی طویل و فاقد مناره می‌باشد. همچنین مسجد کبود تبریز گنبدخانه‌اش به سبب تشابهت به معماری تیموری در دوره ترکمانی ساخته شده است و گریو کشیده‌ای دارد. در حالیکه مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان روی

جدول ۵. بررسی تطبیقی اندیشه عناصر مسجد گذر از عالم مادی کبود تبریز و شیخ لطف‌الله در نظریات گرابار و بورکهارت (مأخذ: نگارندگان ۱۴۰۳)

اندیشه استقرار				عناصر اصلی
الگ گرابار	تیتوس بورکهارت	معمار مسجد کبود تبریز	معمار مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان	
نمادی از محل حضور پیامبر به عنوان اولین امام	نمادی از محل حضور پیامبر به عنوان اولین امام	جهت‌گیری معنوی	جهت‌گیری معنوی	محراب
اقتباس از معماری پیش و پس از اسلام	اندیشه چادر نشینی اعراب	مسیر انتقال به عالم معنوی	مسیر انتقال به عالم معنوی	تالار ستاوندی
نوعی پوشش سازه‌ای	نماد وحدت آسمان و زمین	عرصه معنوی	عرصه معنوی	گنبد
نماد استعاری از واقعیت در دیدگاه سنتی اسلام	انتقال مفهوم وحدت	حضور امر روحانی در مسائل دنیوی	حفظ و اشاعه هویت و تمامیت اثر هنری	تزئینات

۶. نتیجه‌گیری

معماری ایرانی اسلامی، چنانکه در تمامی آثار ادوار متعدد مشهود می‌باشد، به واسطه تعالی اندیشه‌ها متجلی گردیده است. ظهور این معماری را بایستی ماحصل تداوم اندیشه در نظر گرفت. لذا در نمو تداوم اندیشه در مساجد، مجموعه‌های مذهبی و میدان‌ها از حیث حد اعلای وحدت و کمال به مثابه ساختارهای بنیادی شهرهای اسلامی نقش حیاتی داشته‌اند. اکتسابات آفرینشگران این مجموعه‌ها با بهره‌مندی از تجارب پیشینیان استقرارکنش فی مابین اندیشه و زبان معماری، در راستای حفاظت و ارتقای تداوم اندیشه معماری ایرانی-اسلامی را به عمل آورده‌اند. تفحص در آثار و آرای صاحب‌نظران، نمایانگر این مهم است که یک اثر برجسته و متعادل، تحت تأثیر اندیشه قرار می‌گیرد؛ اندیشه‌هایی که همواره متأثر از عوامل چون فرهنگ و جامعه قرار گرفته و زبان معماری را به ایجاد کرده‌اند.

بورکهارت و گرابار در تبیین اندیشه‌های خود از شیوه‌های متفاوتی بهره جسته‌اند. بدین سبب اصول و عناصر مساجد را به نحو متفاوتی تبیین می‌کنند. اما در نقش اسلام برای ایجاد معماری مذهبی در سرزمین‌های اسلامی متفق‌القول هستند. لذا با عنایت به اینکه معماری هر دوره متأثر از اندیشه والایی است که در کالبد و فرم تجلی یافته و ماندگار می‌شود، شکل‌گیری فضاها و مادی، به شیوه‌های مختلف از دین، هنر و حکومت در آن دوره نشأت می‌گیرد. الگ گرابار معتقد است معماری امری اجتماعی القا می‌شود که از جبریات جامعه

منقطع نمی‌باشد. از سوی دیگر نمادها و نشانه‌ها و میانی فکری در ایجاد مساجد دارای جهت‌گیری فکری مذهبی بوده است و نمایانگر هنر مسلمانان برای اقامه فرایض دینی می‌باشد و احصای آن در توجه عالم معبودیت است. بدان سبب که آفرینش معماری مساجد به طور ناخودآگاه از صورت و محتوا تبعیت می‌کند، با بررسی دقیق‌تر مسجد کبود تبریز و شیخ لطف‌الله اصفهان، مشخص می‌گردد که برخی از زبان‌الگوهای معماری در مقاطع تاریخی متعدد از برتری قابل تأملی برخوردارند. در صورتیکه در برخی دیگر از بناها قابل رویت نمی‌باشد. این مهم را نباید به معنای فیصله یافتن زبان‌الگو پذیرفت؛ بلکه اثرگذاری فرهنگی و اجتماعی حضور آنها را به صورت پررنگ یا کمرنگ عیان می‌سازد. به علاوه، استحاله بیشتر توسط یک عامل اصلی، یعنی حکومت، به وقوع می‌پیوندد و با تحولات حکومتی، شهود نیز در جامعه تغییر می‌یابد.

با مذاقه در آنچه آمد، چنین استنباط می‌شود که معماری مساجد ایرانی طی ادوار، از یک مشی شاخصی پیروی نکرده‌اند؛ بلکه معماری مذهبی بر محور اندیشه شکل یافته است که در طول ادوار تاریخی تداوم داشته و زبان مشترک را در معماری ایرانی اسلامی به وجود آورده است. همچنین، مساجد به عنوان مجموعه‌ای از کنش‌های فرهنگی، نقش بسزایی در تداوم اندیشه دارند. بنابراین برخلاف تضادهایی در عرصه مادی در مقام ساختن مساجد کبود تبریز و شیخ لطف‌الله اصفهان که منفعل از شرایط حکومتی، فرهنگی و

آموزه‌های آن در شکل‌گیری معماری مذهبی، می‌توان گفت این جهت‌گیری‌ها در نهایت برای دستیابی به زبان مشترک در معماری مسجد کبود تبریز و شیخ لطف‌الله اصفهان گذر از عرصه مادی و انتقال به عرصه معنوی می‌باشد.

اجتماعی می‌باشد، الهام‌گیری از هنر حاکم در آن دوره از پیام‌های بسیار ارزشمندی در نمود وحدت و تقلا برای صیانت از هویت فرهنگی و مذهبی برخوردار هستند. همانگونه که با تطبیق آرای بورکهارت و گرابار که هر دو قائل به تلاقی در مقام خواندن را متأثر از جهان‌بینی دین اسلام و

پی‌نوشت

۶. Kappa
۷. Sandelowski
۸. Hegel
۹. Brend

۱. Titus Burckhardt
۲. Oleg Grabar
۳. Braun
۴. Clarke
۵. CASP: Critical Appraisal Selection Process

منابع

۱. اتینگهاوزن، ریچارد، و الگ گرابر. ۱۴۰۱. هنر و معماری اسلامی. ترجمه‌ی یعقوب آژند. تهران: سمت.
۲. امام خمینی (ره). ۱۳۷۱. شرح چهل حدیث. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۳. انصاری، مجتبی، و احد نژاد ابراهیمی. ۱۳۸۹. هندسه و تناسب در معماری دوره ترکمانان قویونلو - مسجد کبود (فیروزه جهان اسلام). کتاب ماه علم و هنر ۵ (۱۲۹): ۳۵-۴۵.
۴. ایمانی، نادیه. ۱۳۸۴. نقد تلقی مورخان از معماری اسلامی. گلستان هنر ۱(۱): ۷۴-۸۰.
۵. بردباری فرهاد، خوش بین خوش نظر سید رحیم، کاکائی قاسم خانی. ۱۳۹۶. رمزپردازی در هنر مقدس معماری اسلامی از دیدگاه سنت گرایی با تکیه بر نظریات تیتوس بورکهارت. اندیشه معماری ۲(۳): ۱-۱۴.
۶. بمانیان، محمدرضا، محمدرضا پورجعفر، فریال احمدی، و صادقی علیرضا. ۱۳۸۹. بازخوانی هویت معنوی و انگاره‌های قدسی در معماری مساجد شیعی. شیعه‌شناسی ۸ (۳۰): ۳۷-۷۰.
۷. بورکهارت، تیتوس. ۱۳۶۵. هنر اسلامی: زبان و بیان. ترجمه‌ی مسعود رجب‌نیا. تهران: سروش.
۸. بورکهارت، تیتوس. ۱۳۷۰. ارزش‌های جاودان در هنر اسلامی. ترجمه‌ی سید مرتضی آوینی. در جاودانگی و هنر. تهران: برگ.
۹. بورکهارت، تیتوس. ۱۳۷۲. مبانی هنر معنوی. گردآوری شده توسط علی تاج‌دینی. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
۱۰. پازوکی، شهرام. ۱۳۹۲. «حکمت هنر و زیبایی در اسلام»، تهران: سروش.
۱۱. پورجعفر، محمدرضا، رضا اکبریان، مجتبی انصاری، و حسنعلی پورمند. ۱۳۸۸. مطالعه معماری ایران با رویکرد اندیشه فلسفی. مجله علوم انسانی ۱۶(۲): ۸۷-۱۱۴.
۱۲. پورحسن، قاسم. ۱۳۸۵. ویتگنشتاین: از زبان تصویری تا زبان تألیفی. پژوهشنامه علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی ۴ (۴۹): ۱۲۷-۱۴۸.
۱۳. پورمند، حسنعلی. ۱۳۸۶. تأثیر تفکر فلسفی بر طراحی معماری معاصر. رساله دکتری معماری. دانشگاه تربیت مدرس. دانشکده معماری و شهرسازی.
۱۴. پورهادی حسینی، میرمحمدجواد، بلیلان اصل، لیدا، طوفان، سحر، و پاکدل فرد، محمدرضا. ۱۴۰۰. تداوم اندیشه، زبان مشترک معماری مجموعه‌های مذهبی دارالسلطنه تبریز از قرن ۷-۹ ه. ق. مطالعات تاریخ اسلام ۱۳(۴۸): ۳۹-۶۰.
۱۵. پورهادی حسینی، میرمحمدجواد، لیدا بلیلان اصل، سحر طوفان، و محمدرضا پاکدل فرد. ۱۴۰۰. تداوم اندیشه، زبان مشترک معماری مجموعه‌های مذهبی دارالسلطنه تبریز از قرن ۷-۹ ه. ق. مطالعات تاریخ اسلام ۱۳ (۴۸): ۳۹-۶۰.
۱۶. پیرنیا، محمد باقر. ۱۳۸۳. سبک‌شناسی معماری ایرانی. تهران: معمار.
۱۷. جکسون، پیتر، و لورنس لاکهارت. ۱۳۹۰. تاریخ ایران کمبریج. ترجمه‌ی تیمور قادری. تهران: شهر کتاب.
۱۸. جلالی اکردی، سیده‌ادی، طهوری، نیر، و اعتصام، ایرج. ۱۳۹۹. مطالعه تطبیقی آراء تیتوس بورکهارت و الگ گرابار در

- باب معماری اسلامی. جاویدان خرد ۱۷ (۳۷): ۸۵-۱۰۶.
۱۹. جلالی، سید هادی، نیر طه‌پوری، و ایرج اعتصام. ۱۴۰۰. مطالعه تطبیقی سنت‌گرایی و تاریخی‌گری در تبیین معماری مسجد با تمرکز بر آرای تیتوس بورکهارت و الگ گرابار. فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی ۶ (۲): ۱۱۳-۱۳۲.
 ۲۰. جلالی، سید هادی، طه‌پوری، نیر، و اعتصام، ایرج. ۱۴۰۰. مطالعه تطبیقی سنت‌گرایی و تاریخی‌گری در تبیین معماری مسجد با تمرکز بر آراء تیتوس بورکهارت و الگ گرابار. فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی ۶ (۲): ۱۱۳-۱۳۲.
 ۲۱. حاج وزیری، علیرضا، گودرزپروری، پرناز، و بنی اردلان، اسماعیل. ۱۴۰۰. تحلیل مقایسه‌ای پیکره‌ی مسجد شیخ لطف الله در اصفهان با مسجد سلطان احمد در استانبول (بر مبنای رویکرد کالبد محور). مطالعات هنر اسلامی ۱۸ (۴۳): ۱۵۵-۱۶۸.
 ۲۲. حافظ بن کربلایی، حسین. ۱۳۴۴. روضات الجنان و جنت الجنان. ترجمه‌ی محمدمین سلطان‌القرایی. تبریز: کتاب.
 ۲۳. حسینی هوتسا سادات، قریب گرگانی پروانه. (۱۴۰۱). بررسی کاشی‌کاری مسجد کبود تبریز و مسجد گوهرشاد مشهد. پژوهش‌های نوین علوم جغرافیایی، معماری و شهرسازی ۴ (۳۷): ۸۷-۹۸.
 ۲۴. حق‌پرست، فرزین، و احد نژاد ابراهیمی. ۱۳۹۳. بازسازی تصویری مجموعه عمارت مظفریه تبریز (مسجد کبود) بر اساس اسناد و متون تاریخی. پژوهش هنر ۲ (۷): ۸۹-۹۴.
 ۲۵. دهخدا، علی اکبر. ۱۳۶۰. لغت‌نامه دهخدا. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
 ۲۶. دهقانی تفتی، محسن، زهرا السادات مدرس‌زاده، و غلامحسین معاریان. ۱۴۰۰. ریشه‌یابی الگوی معماری مسجد کبود تبریز. مطالعات معماری ایران ۱۰ (۱۹): ۵-۲۳.
 ۲۷. دهقانی تفتی، محسن، مدرس‌زاده، زهرا السادات، و معاریان، غلامحسین. ۱۴۰۰. ریشه‌یابی الگوی معماری مسجد کبود تبریز. مطالعات معماری ایران ۱۰ (۱۹): ۵-۲۳.
 ۲۸. رسولی پور، سمیه، یوزباشی، عطیه، کشتگر قاسمی، ریحانه، و دستمردی، عبدالخالق. ۱۴۰۰. مقایسه تطبیقی تزیینات معماری مسجد جامع کبود ایروان با مسجد جامع کبود تبریز به مثابه راهبرد فرهنگی. مطالعات هنر اسلامی ۱۸ (۴۴): ۲۰۴-۲۲۱.
 ۲۹. رئیس‌زاده، مهناز. ۱۳۸۰. اعجاز و ایجاز رنگ در فضا سازی مسجد ایرانی. در مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی معماری مساجد افق آینده، ج ۱. دانشگاه هنر. ۳۹۵-۴۰۵.
 ۳۰. رئیس‌زاده، مهناز، و حسین مفید. ۱۳۷۷. مسجد در معماری شهری و استهلاک انحراف قبله. در مجموعه مقالات همایش معماری مساجد گذشته-حال-آینده، ج ۲. تهران: زمستان. ۱۲ تا ۲۴ آذر.
 ۳۱. زکاء، یحیی. ۱۳۶۵. شهرهای ایران. تبریز: چاپخانه فرهنگ و ارشاد اسلامی با همکاری انتشارات جهاد دانشگاهی.
 ۳۲. سرتیپی پور، محسن. ۱۳۸۷. بن مایه‌های هنر اسلامی در اندیشه تیتوس بورکهارت. ص ۹۲-۱۰۰.
 ۳۳. سلطان زاده، سمانه، یوسفی تذکر، مسعود، ریسی، ایمان، و کیانی هاشمی، مصطفی. ۱۳۹۹. سیر اندیشه‌های معماران دوره پهلوی، کاربرست تحلیل محتوا. مطالعات محیطی هفت حصار (هفت حصار) ۸ (۳۲): ۷۱-۸۴.
 ۳۴. سلیمانی صدر، ملیحه، خانمحمدی، مرجان، قبادیان، وحید، و شفیع پورمطلق، فرهاد. ۱۴۰۱. تحلیل معماری ایرانی-اسلامی دوره معاصر مبتنی بر دیدگاه استادکاران معماری سنتی به منظور ارائه یک مدل کیفی (نمونه موردی حرم حضرت معصومه). مطالعات هنر اسلامی ۱۹ (۴۵): ۳۴۱-۳۶۳.
 ۳۵. سلیمی، مینا، شریف زاده، محمدرضا، و بنی اردلان، اسماعیل. ۱۳۹۹. پدیدارشناسی مکان‌های مقدس با تکیه بر معماری ایرانی-اسلامی (نمونه موردی: مسجد تاریخی شیخ لطف الله اصفهان). عرفان اسلامی (ادیان و عرفان). ۱۶ (۶۳): ۲۵۱-۲۶۷.
 ۳۶. شاه پسند بابک. ۱۳۹۹. جایگاه نشانه شناختی حکمت اشراق در وحدت کالبدی مساجد (نمونه موردی: مسجد امام اصفهان). پژوهشنامه تمدن ایرانی ۵ (۳۲): ۹۹-۱۳۰.
 ۳۷. شریعت راد، فرهاد. ۱۳۹۸. پیوندهای معنایی معماری و موسیقی تأملی بر قدر مشترک معماری و موسیقی ایرانی. ص ۲۹ (۸۷): ۱۹-۳۸.
 ۳۸. شیرخانی مهرک، حسن خادم زاده. ۱۴۰۳. طراحی شهری در شهر ایرانی پیش از اسلام. هویت شهر. ۵۶ (۱۷): ۳۹-۵۲.
 ۳۹. طبسی، محسن، و فهیمه فاضل نسب. ۱۳۹۱. بازشناسی نقش و تاثیر جریان‌های فکری عصر صفوی در شکل‌گیری ورودی مساجد مکتب اصفهان. معماری و شهرسازی (هنرهای زیبا) ۱۷ (۳): ۸۱-۹۰.
 ۴۰. طه‌پوری، نیر. ۱۳۸۶. نماد و نشانه در تفسیر معماری اسلامی. گلستان هنر ۳ (۳): ۱۳-۲۵.
 ۴۱. عابدی جعفری، حسن، محمدسعید تسلیمی، ابوالحسن فقیهی، و محمد شیخ‌زاده. ۱۳۹۰. تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی. اندیشه مدیریت راهبردی (اندیشه مدیریت) ۵ (۲): ۱۵۱-۱۹۸.

۴۲. عربانی نژاد، رضا، دژدار، امید، و سروش، محمدمهدی. ۱۴۰۱. بررسی نقش نشانه‌های شیعی در مراتب حس مکانی اماکن مقدس دوران صفویان نمونه موردی مسجد امام و مسجد شیخ لطف‌الله. مطالعات هنر اسلامی ۱۹(۴۵): ۴۷۱-۴۸۸.
۴۳. قدیم زاده، سمیه. ۱۴۰۱. چالش‌های کاربست اندیشه سنت‌گرا و ضرورت بازاندیشی در معماری معاصر ایران. مطالعات ملی ۲۳(۲) (پیاپی ۹۰): ۱۳۹-۱۶۰.
۴۴. قوچانی محیا، تاجی محمد. ۱۳۹۷. مطالعه نقش فضای باز و الگوی پر و خالی خانه و مسجد در معماری سنتی و بازآفرینی آن در معماری سنتی. مطالعات محیطی هفت حصار ۷(۲۶): ۸۹-۱۰۲.
۴۵. قیومی بیدهندی، مهرداد. ۱۳۸۳. آثار و افکار الگ‌گرا بار. دانشنامه ۳ (۲): ۶۹-۱۳۵.
۴۶. کبیرصابر، محمدباقر، حامد مظاهریان، و مهناز پیروی. ۱۳۹۳. ریخت‌شناسی معماری مسجد کبود تبریز. مطالعات معماری ایران ۳ (۶): ۲۳-۵.
۴۷. گرابار، الگ، حنایی کاشانی محمدمسعود. ۱۳۷۳. مسجد، نمونه هنر دینی در اسلام. فصلنامه هنر (۲۶): ۴۵-۷۶.
۴۸. گرابار، اولگ. ۱۳۷۹. شکل‌گیری هنر اسلامی. ترجمه‌ی مهرداد وحدتی دانشمند. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۴۹. گلابچی، محمود، و قلی‌پور، عبدالرضا. ۱۴۰۰. ارتباط «حکمت» و «کانسپچوالتی» در شکل‌گیری معماری معاصر ایرانی. معماری و شهرسازی آرمان شهر ۱۴(۳۴): ۱۵۷-۱۶۸.
۵۰. معین، محمد. ۱۳۵۱. لغت‌نامه معین. تهران: امیرکبیر.
۵۱. ملاصدرا. ۱۳۴۱. اسرار آیات. ترجمه‌ی محمد خواجوی. تهران: انجمن حکمت و فلسفه.
۵۲. منصوری، سید امیر، و محمود تیموری. ۱۳۹۴. نقد آرای سنت‌گرایان معاصر در زمینه هنر و معماری اسلامی، با تکیه بر مفهوم سنت در تعریف معماری اسلامی. فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی ۱ (۱): ۱-۱۴.
۵۳. موسوی سیدرضی. ۱۴۰۰. مبنای معرفت‌شناختی تیتوس بورکهارت درباره هنر اسلامی و نقد نگرش الگ‌گرا بار. عصر آدینه ۳۴(۳۱): ۷-۲۷.
۵۴. موسوی گیلانی، سید رضی. ۱۴۰۰. مبنای معرفت‌شناختی تیتوس بورکهارت درباره هنر اسلامی و نقد نگرش الگ‌گرا بار. عصر آدینه ۱۴ (۳۴): ۷-۲۶.
۵۵. موسوی، سیدمحمدرضا. ۱۳۹۳. تجلی ذکر و رمزپردازی مسجد در معماری ایرانی و اسمی. دومین همایش ملی معماری، عمران و محیط زیست شهری. همدان: دانشکده شهید مفقح.
۵۷. نجفی زیارانی، سعید. ۱۳۷۸. جستجوی مفاهیم در معماری اسلامی (مسجد). در مجموعه مقالات همایش معماری مساجد گذشته-حال-آینده. تهران. زمستان. ۱۲ تا ۲۴ آذر.
۵۸. نصر، سید حسین. ۱۳۷۵. هنر و معنویت اسلامی. ترجمه‌ی رحیم قاسمیان. ۱۳۸۰. تهران: دفتر مطالعات، دفتر مطالعات دینی، هنر.
۵۹. نصری، عبدالله. ۱۳۸۱. انسان‌شناسی حکمت خالده به روایت سید حسین نصر. قیسات (۴۴): ۸۷-۱۰۶.
۶۰. ولی‌زاده اوغانی، محمدباقر. ۱۳۹۷. نمود اندیشه‌های اخلاقی-حقوقی در طرح معماری خانه‌های سنتی ایران. مدیریت شهری ۱۷(۵۳): ۲۷-۴۴.
۶۱. وهاب‌زاده، عبدالرحمن. ۱۳۸۵. مسجد کابل، دیروز، امروز. در سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، کرمان، اسپانیا، ۴-۱۹.
۶۲. هوشیاری، حامد. ۱۴۰۱. دیدگاه تیتوس بورکهارت درباره معماری و هنر اسلامی. جستارنامه فرهنگ و هنر اسلامی ۱(۵۴-۴۳): ۵۴-۴۳.
۶۳. هیلن براند، ر. ۱۳۷۰. معماری اسلامی، ترجمه باقر آیت‌الله زاده شیرازی، تهران: انتشارات روزنه.

References

1. Abedi Jafari, Hassan, Mohammad Saeed Taslimi, Abolhasan Faghihi, and Mohammad Sheikhzade. 2011. Thematic Analysis and Thematic Networks: A Simple and Efficient Method for Exploring Patterns Embedded in Qualitative Data Municipalities). Strategic Management Thought 5(102): 151-198.
2. Ansari, Mojtaba, and Ahad Nejad Ebrahimi. 2010. Geometry and Proportions in the Architecture of the Turkoman Period of Agh Quyunlu ha Kabud Mosque (Turquoise World of Islam). The Book of the Month of

Science and Art 5 (129): 35- 45.

3. Bemaniyan. M. R., M. R. Pourjafar, F. Ahmadi, A. and R. Sadeghi. 2009. Reinterpretation of Spiritual Identity and Holy Concepts in the Architecture of Shiite Mosques. *Shia Studies* 8 (30): 37-70.
4. Bordari Farhad, Khoshbin Khoshnazar Seyed Rahim, Kakaei Ghasemkhani. 2017. Cryptography in the Sacred Art of Islamic Architecture from the Perspective of Traditionalism Based on the Theories of Titus Burckhardt. *Andisheh Memari* 2(3): 1-14.
5. Braun, V., and V. Clarke. 2006. Using Thematic Analysis in Psychology. *Qualitative Research in Psychology* 3 (2): 77-101.
6. Burckhardt, T. 1986. *Art of Islam: Language and Meaning*. Translated by M. Rajabnia. Tehran: Soroush.
7. Burckhardt, T. 1987. *Mirror of the Intellect: Essays on Traditional Science and Sacred Art*. New York: State University of New York Press.
8. Burckhardt, T. 1991. *Perennial Values in Islamic Art*. Translated by Seyed Morteza Avini. Avini. In *Immortality and Art*. Tehran: Barg.
9. Burckhardt, T. 1993. *A Collection of Essays on the Basics of Spiritual Art*. Compiled by Ali Tajdini. Tehran: Islamic Propaganda Organization.
10. Dehghani Tafti, M., Z. Madraszadeh. And G. H. Memarian. 2021. The Origin of the Architectural Model of the Blue Mosque in Tabriz. *JIAS* 10 (19): 5-23.
11. DEHGHANI TAFTI, MOHSEN, MODAREZZADEH, ZAHRA SADAT, & MEMARIAN, 2021. Gholamhossein. Rooting the Architectural Pattern of the Blue Mosque of Tabriz. *Journal of Iranian Architecture Studies* 10(19): 5-23.
12. Dehkhoda. Ali. Akbar. 1981. *Dehkhoda Dictionary*. Tehran: University of Tehran Press.
13. Ettinghausen. R., and O. Grabar. 2022. *The Art and Architecture of Islam*. Translated by Yagoob Azhand. Tehran: SAMT.
14. Garabar, Alag, Hanaei Kashani Mohammad Saeed. 1994. The Mosque, an Example of Religious Art in Islam. *Art Quarterly* (26): 45-76
15. Gayumi Bidhendi, Mehrdad. 2004. Oleg Grabar's Works and Thoughts. *Daneshname* 3 (2): 69-135.
16. GOLABCHI, MAHMOUD, & GHOLIPOUR, ABDOLREZA. 2021. The Relationship between "Wisdom" and "Conceptuality" in the Formation of Contemporary Iranian Architecture. *JOURNAL OF ARCHITECTURE & URBAN PLANNING OF UTOPHANSHAHR* 14(34): 157-168.
17. Grabar, O. 2000. *The Formation of Islamic Art*. Translated by Mehrdad Vahdati Daneshmand. Institute for Humanities and Cultural Studies.
18. Hafez Ibn Karbalayi, Hossein. 1965. *Ruzat al-Jannân and Janat al-Jannan*. Translated by Mohammad Amin Soltan al-Gharayi. Tabriz: Ketabb.
19. Hagh Parast, Farzin, and A. Nejad Ebrahimi. 2014. Imaginary Reconstruction of Tabriz's Mozafaria Mansion Complex Based on Historical Documents and Texts. *Journal of Art Research* 2(7): 89-94.
20. HAJ VAZIRI, A.R., GOODARZ PARVARI, P., & BANI-ARDALAN, ESMAEIL. 2021. A Comparative Analysis of the Corpus of Sheikh Lotfollah Mosque in Isfahan with Sultan Ahmad Mosque in Istanbul (Based on a Body-Based Approach). *Islamic Art Studies* 18(43): 155-168.
21. Hegel, G. W. F. 1977. *Lectures on the Philosophy of History*. G. Bell and Sons.
22. Hegel, G. W. F. 1998. *Aesthetics, Lectures on Fine Art*. (T. M. Knox Trans.), Vol 1. Oxford, New York: Clarendon Press.
23. Helen Brand, R. 1992. *Islamic Architecture*, Translated by Baqer Ayatollahzadeh Shirazi, Tehran: Rozaneh Publications.
24. Hoshyari, Hamed. 2022. Titus Burckhardt's Perspective on Islamic Architecture and Art. *Journal of Islamic Culture and Art* 1(5): 43-54.
25. Hosseini Hotsa Sadat, Gharib Gorgani Parvaneh. 2022. Investigation of the tiling of the Blue Mosque of Tabriz and the Goharshad Mosque of Mashhad. *Journal of Modern Research in Geographical Sciences, Architecture and Urban Planning* 4(37): 87-98.
26. Imam Khomeini. 1992. *Description of Forty Hadiths*. Tehran: Imam Khomeini Editing and Publishing Institute.
27. Imani, Nadia. 2005. Criticism of Historians' Perception of Islamic Architecture. *Golestan-e-Honar* 1 (1): 74-80.

28. Jackson, Peter, and Lawrence Lockhart. 1968. *The Cambridge History of Iran*. Translated by Teymur Ghaderi. 2011. Tehran. Book City.
29. JALALI AKORDI, SEYED HADI, TAHORI, N., & ETESAM, IRAJ. 2020. A Comparative Study of the Views of Titus Burckhardt and Egal Grabar on Islamic Architecture. *JAVIDAN KHERAD* 17(37): 85-106.
30. Jalali, S. H., N. Tahoori, and I. Etesam. 2021. A Comparative Study of Traditionalism and Historiography in the Explanation of Mosque Architecture by Focusing on the notions of Titus Burckhardt and Oleg Grabar's Model. *Farhang-e- Memari and Shahrsazi* 6 (2): 113-132.
31. JALALI, SEYED HADI, TAHORI, N., & ETESAM, IRAJ. 2021. A Comparative Study of Traditionalism and Historicism in the Explanation of Mosque Architecture with a Focus on the Views of Titus Burckhardt and Egal Grabar. *JOURNAL OF ISLAMIC ARCHITECTURE & Urban Planning* 6(2): 113-132.
32. Kabir Saber, M, B., H. Mazaheriyani, and M. Peyravi. 2010. Architectural Morphology of Tabriz Blue Mosque. *Iranian Architectural Studies* 3 (6): 5-23.
33. Mansouri, Seyed Amir, and Mahmood Teimouri. 2015. Criticism on the Opinions of Contemporary Traditionalists in Islamic Art and Architecture; Based upon the Concept of the Tradition in Definition of Islamic Architecture. *CIAUJ* 1 (1): 1-14.
34. Moeen, Muhammad. 1972. *Moeen Dictionary*. Tehran: Amir Kabir.
35. Mousavi Gilani, Seyed Razi. 2021. Titus Burckhardt's Epistemological Basis for Islamic Art and Attitude Criticism Oleg Grabar. *Asr-e Adine* 14 (34): 7-26.
36. Mousavi, Seyedrazi, 2021. The Epistemological Basis of Titus Burckhardt on Islamic Art and the Critique of Grabar's Egreg View. *Asr Adina* 34(31): 7-27.
37. Mousavi, Seyyed Mohammad Reza. 2014. The Manifestation of Mosque Remembrance and Cryptography in Iranian and Nominal Architecture. The Second National Conference on Architecture, Civil and Urban Environment. Hamedan: Shahid Mofateh College.
38. Mulla Sadra. 1963. *Mysteries of Verses*. Translated by Mohammad Khvajawi. Tehran: Wisdom and Philosophy Association.
39. Najafi Ziyarani, Saeed. 1999. A Search for Concepts in Islamic Architecture (Mosque). In *Proceedings of Past-Present-Future Mosque Architecture Conference*. Art University of Tehran. Winter, 12-24 December.
40. Nasr, Seyyed Hossein. 1996. *Islamic Art and Spirituality*. Translated by Rahim Ghasemiyani. 2001. Tehran: Office of Studies, Office of Religious Studies, Art.
41. Nasri, Abdullah. 2003. *Anthropology of Philosophia Perennis* Narrated by Seyed Hossein Nasr. *Qabasat* (44): 87-106.
42. ORIANINEJAD, REZA, DEJDAR, O., & SOROUGH, M.M. 2022. Investigating the Role of Shiite Signs in the Levels of Spatial Sense of the Holy Places of the Safavid Era: A Case Study of Imam Mosque and Sheikh Lotfollah Mosque. *JOURNAL OF ISLAMIC ART STUDIES* 19(45): 471-488.
43. Pazouki Shahram. 2013. "The Wisdom of Art and Beauty in Asalem", Tehran: Soroush.
44. Pirnia, Mohammad Bagher. 2004. *Iranian Architectural Stylistics*. Tehran: Memar.
45. POUR HADI HOSSEINI, MIR MOHAMMAD JAVAD, BALILAN ASL, LIDA, TOOFAN, SAHAR, & PAKDELFARD, MOHAMMADREZA. 2021. Continuity of Thought, The Common Language of Architecture of the Religious Complexes of Dar al-Saltaneh of Tabriz from the 7th-9th Century AH. *Studies in the History of Islam* 13(48): 39-60.
46. Pourhadi Hosseini, M. M. J., L. Balilan Asl, S Tofan. and M. R. Pakdel. 2020. Continuity of Thought, Common Language of Architecture of the Religious Complexes of the Sultanate of Tabriz during 7th -9th Centuries AH. *Islamic History Studies* 13(48): 39-60.
47. Pourhasan. Ghasem. 2006. Wittgenstein: From Visual Language to Written Language. *Journal of Humanities* 4(49): 127-148.
48. Pourjafar. M. R., R. Akbariyan, M. Ansari, and H. Pourmand. 2009. The Study of Iranian Architecture with the Approach of Philosophical Thought. *Journal of Humanities* 16 (2): 87-114.
49. Pourmand. H. 2007. *The Influence of Philosophical Thought in Contemporary Architectural Design*. PhD Thesis. Faculty of Arts, Tarbiat Modares University.
50. Qadimzadeh, Somayeh. 2022. The Challenges of Applying Traditionalist Thought and the Necessity of Rethinking in Contemporary Iranian Architecture. *NATIONAL STUDIES JOURNAL* 23(2 (90)): 139-160.
51. Quchani Mahya, Taji Mohammad. 2018. A Study of the Role of Open Space and the Pattern of Filling

and Emptying of Houses and Mosques in Traditional Architecture and Recreation in Traditional Architecture. JOURNAL OF HAFT HESAR ENVIRONMENTAL STUDIES 7(26): 89-102.

52. Raiszadeh, Mahnaz, and Hossein Mofid. 1999. Mosque in Urban Architecture and Depreciation of Qible Deviation. In Proceedings of Past-Present-Future Mosque Architecture Conference. Art University of Tehran. Winter, 12-24 December

53. Raiszadeh, Mahnaz. 2001. The Miracle and Conciseness of the Speech of an Iranian Mosque. In the Proceedings of 2nd International Conference of Architecture of Mosques, The Future Horizon, Vol 1. Tehran University of Art. 395-405.

54. RASOULIPOUR, S., YOUZBASHI, A., KESHTGAR GHASEMI, REYHANEH, & DASTMARDI, ABDOLKHALEQ. 2021. A Comparative Comparison of the Architectural Decorations of the Blue Jame Mosque of Yerevan with the Blue Jame Mosque of Tabriz as a Cultural Strategy. JOURNAL OF ISLAMIC ART STUDIES 18(44): 204-221.

55. SALIMI, MINA, SHARIFZADEH, MOHAMMAD REZA, & BANI-ARDALAN, ESMAEIL. 2020. Phenomenology of Holy Places Based on Iranian-Islamic Architecture (Case Study: Sheikh Lotfollah Historical Mosque in Isfahan). ISLAMIC MYSTICISM (RELIGIONS AND MYSTICISM) 16(63): 251-267.

56. Sandelowski, M., and J. Barroso. 2007. Handbook for Synthesizing Qualitative Research. Springer Publishing Company.

57. Sartipour, Mohsen. 2008. Motifs of Islamic Art in the Thought of Titus Burckhardt. Soffeh, 17(1): 92-100

58. Shahpasand Babak. 2020. The Semiotic Position of the Illumination Philosophy in the Physical Unity of Mosques (Case Study: Imam Mosque of Isfahan). Iranian Civilization Research 5(32): 99-130.

59. Shariat Rad, Farhad. 2019. Semantic Links between Architecture and Music: A Reflection on the Commonality of Iranian Architecture and Music. Soffeh 29(87): 19-38.

60. Shirkhani Mehrak, Hassan Khademzadeh. 2024. Urban Design in Pre-Islamic Iranian City. JOURNAL OF IDENTITY OF THE CITY 56(17): 39-52.

61. SOLEIMANI SADR, MALEHEH, KHANMOHAMMADI, MARJAN, GHOBADIAN, VAHID, & SHAFIPOUR MOTLAGH, FARHAD. 2022. An Analysis of Iranian-Islamic Architecture in the Contemporary Period Based on the Viewpoints of Traditional Architecture Masters to Provide a Qualitative Model (Case Study: The Shrine of Hazrat Masoumeh). JOURNAL OF ISLAMIC ART STUDIES 19(45): 341-363.

62. SOLTANZADEH, S., YOUSEFI TAZKIR, M., RAISI, IMAN, & KIANI HASHEMI, M. 2020. The Evolution of the Thoughts of the Architects of the Pahlavi Period, Application of Content Analysis. JOURNAL OF ENVIRONMENTAL STUDIES OF HAFT HESAR (HAFT HESAR) 8(32): 71-84.

63. Tabasi, Mohsen, and Fahime Fazelnasab. 2014. Recognizing the Role and Influence of Intellectual Currents of the Safavid Era in Forming the Entrance of Isfahan School Mosques. Journal of Fine Arts 17 (3): 81-90. Press.

64. Tahoori. N. 2007. Symbols and Semiotics in the Interpretation of Islamic Architecture. Gholestan-e-Honar 3 (3): 13-25.

66. Vahab Zade, Abdol al-Rahman. 2006. Kabul Mosque, yesterday, today. In The Third Congress of the History of Architecture and Urban Planning of Iran, Kerman, Spain, 4-19.

67. Valizadeh Oghani, Mohammad Bagher. 2018. The Manifestation of Ethical-Legal Thoughts in the Architectural Design of Traditional Iranian Houses. JOURNAL OF URBAN MANAGEMENT 17(53): 27-44.

68. Zoka, Yahya. 1986. Cities of Iran. Tabriz: Islamic Culture and Guidance Printing House in Cooperation with Academic Jihad Publications.

